

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

Н. Богданець-Білоskalенко, С. Караман

Навчальна текстотека з української мови
для учнів 5–6 класів закладів загальної
середньої освіти з навчанням мовами
національних меншин

хрестоматія

Електронне видання

КИЇВ
Видавничий дім «Освіта»
2024

УДК373.5.016:811.161.2'244](072)

Б-47

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 16 від 26 грудня 2024 року)*

Рецензенти:

Таранік-Ткачук Катерина Валеріївна, кандидат педагогічних наук, доцент, головний спеціаліст відділу змісту освіти, мовної політики та освіти національних меншин Директорату шкільної освіти Міністерства освіти і наук України.

Селехман Тетяна Віталіївна, вчитель української мови та літератури Берегівського ліцею імені Лайоша Кошута Берегівської міської ради Закарпатської області.

Експерт:

Горошкіна Олена Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України.

Б 47

Богданець-Білоskalенко Н., Караман С. Навчальна текстотека з української мови для учнів 5–6 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин: хрестоматія [Електронне видання] Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. 50 с.

ISBN 978-966-983-516-1

Хрестоматія містить навчальні тексти для використання на уроках української мови як державної з учнями 5–6 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин.

Видання адресоване насамперед учителям, проте також буде цікаве студентам, слухачам курсів підвищення кваліфікації.

УДК373.5.016:811.161.2'244](072)

ISBN 978-966-983-516-1

© Інститут педагогіки НАПН України, 2024

© Богданець-Білоskalенко Н., Караман С., 2024

© Видавничий дім «Освіта», 2024

Зміст

1. Передмова	4
2. Мова і мовлення. Текст	5
3. Лексичне значення слова	6
4. Однозначні й багатозначні слова	
Омоніми.Синоніми.Антоніми	9
Фразеологізми	11
Пароніми	13
5. Самостійні частини мови:	
Іменник	13
Прикметник	17
Числівник	19
Займенник	20
Дієслово	22
Дієприкметник як особлива форма дієслова	25
Дієприслівник як особлива форма дієслова	27
Прислівник	28
6. Службові частини мови:	
Сполучник	30
Частка	32
Вигук	34
7. Переказ	37
8. Словниковий диктант	41
9. Контрольний диктант	42
10. Вибірковий диктант.....	44
Додаток	45

Передмова

Дорогі учні та вчителі! Готуючи матеріал для навчальної текстотеки з української мови для учнів 5–6 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин, автори ставили своїм завданням створити колекцію текстів, яку дібрано й адаптовано задля поглиблення навчально-пізнавальної діяльності на уроках української мови та в позакласній роботі. Очевидно, вас зацікавила назва посібника — навчальна текстотека.

Термін «*текстотека*» загалом зрозумілий, оскільки має прозору внутрішню форму, складається з двох частин: *текст* + *тека*. Зрозуміти значення цього терміна допоможуть вам також наявні в українській мові слова схожої структури (*бібліотека, ігротека, картотека, фільмотека, фонотека* тощо) із загальним значенням «зібрання чогось» (книг, карток, ігор, фільмів, фонограм). Частина слова «тека», що походить з грецької мови, має значення: *зібрання (колекція, сукупність, масив) текстів*. Тож «текстотека» — це добірка (зібрання, колекція, сукупність, масив) текстів.

Запронована вам навчальна *текстотека містить* сукупність художніх текстів про Україну, українську топоніміку, фольклор, звичаї, історію, видатних майстрів слова, відомих діячів культури, мистецтва, науки, освіти. Подані до текстів граматичні та творчі завдання допоможуть вам поглибити знання з української мови як державної, підвищити культуру українського усного і писемного мовлення, збагатити словниковий запас, накопичити мовний досвід, відчувати красу й неповторність Українського Слова.

Структура навчальної текстотеки охоплює теми, відповідно до змісту чинної програмами для учнів 5–6 класів з української мови: мова і мовлення, текст, лексичне значення слова, самостійні частини мови, службові частини мови. Окремо подано тексти для написання переказів та різних видів диктантів.

Успіхів вам в опануванні української мови як державної.

Автори

МОВА І МОВЛЕННЯ

Текст

1. Прослухайте текст.

Бібліотеки

Напевно ви любите книжки. Але купити всі цікаві неможливо. Проте є місця, де книжки можна брати просто так. А прочитавши, повертати назад і брати нові. Ці місця — бібліотеки.

Бібліотеки виникли давно, 8 тисяч років тому, в Месопотамії. Тоді ще й книжок, таких як нині, не було. Були глиняні дощечки, на яких писали паличками. Та в ті часи, як і тепер, жили люди, які хотіли багато знати, — от і полюбили читати.

Нині яких тільки бібліотек немає у світі! Всього у світі майже 570 тисяч бібліотек. Деякі з них розташовані у незвичайних будівлях.

Александрійська бібліотека в Єгипті. Вона підводиться з басейну і схожа на сонце, яке встає над землею.

Бібліотека американського міста Канзас-Сіті має вигляд велетенської книжкової полиці.

Бібліотека-медуза — в Чехії. Вона змінює свій колір залежно від часу доби.

А це — найбільша дитяча бібліотека України. У ній майже пів мільйона книжок. Національна бібліотека України для дітей розташована у Києві.

(За матеріалами журналу «Малятко»)

1. Який це тип тексту? (Типи: текст-опис; текст-розповідь; текст-міркування).
2. Що нового і цікавого ви дізналися про бібліотеки?
3. Чи маєте ви вдома власну бібліотеку?
4. Складіть і запишіть зв'язну розповідь про бібліотеку, якою ви користуєтеся чи відвідували.

2. Прочитайте виразно речення.

Годівниця

Був зимовий ранок. Тарас снідав на кухні. Уже до вечора годівниця була готова.

Раптом на підвіконня сів горобець. Стукнув *дзьобиком* у шибку й злетів. Через хвилину повернувся, ніби чекав на частування.

Уранці до годівниці прилетіли горобці й синички. Усім було досить місця та їжі.

Разом із батьком він приладнав її до вікна.

У Тараса виникла ідея. Він попросив у батька дощечку, інструменти й став майструвати.

(За А. Журавльовою)

• Визначте правильну послідовність подій у тексті. Побудуйте твір за поданими частинами (абзацами).

• Зверніть увагу на написання виділеного слова. Яка орфограма використана. Наведіть ще кілька прикладів слів з *ьо*.

3. Прочитайте текст.

Протоптали стежечку

Уночі намело багато снігу. **Уранці** в школу йшло троє дітей — Юрко, Михайло та Ніна. Усюди коло хат з'явилися люди; відкидали лопатами сніг і прокидали доріжки.

Ось хатина бабусі Марії. Вона живе одна. Зупинилися діти біля бабусинового двору.

— Як же бабуса до криниці вийде? — сказав Юрко. — Скільки ж снігу намело.

— Давайте протопчемо стежку від хати до криниці! — запропонував Михайло.

Діти ввійшли на бабусине подвір'я. Ішли по глибокому снігу. Від воріт до хати йти було дуже важко, а від хати до воріт — трохи легше. Пройшли три рази. Протоптали стежку від воріт до хати й від хати до криниці.

Стомлені й радісні діти йшли до школи. Вони думали: «Ось бабуса Марія вийде з хати, побачить стежку та зрадіє...»

(За В. Сухомлинським)

- Про кого розповідається в тексті? Як звали дітей?
- Продовжте оповідання. Придумайте свою кінцівку до тексту.
- Поясніть написання виділених слів.
- Напишіть імена дітей у кличному відмінку.

Лексичне значення слова

4. Літо вже добігало кінця. На деревах і кущах дозрівало дедалі більше всілякої барвистої соковитої смакоти.

Діти частіше замислювалися про закінчення канікул.

Від землі пахло вже не росяною прохолодою, а солодкою сухістю.

Дарина стала майже дорослою порівняно з минулим літом. Вона вже роззнайомила з усіма сусідськими дітьми й знала багато чудових закутків біля обійстя бабусі та дідуса. (...)

— А ти знаєш, Дарино, як називається відросла після скошування трава? — запитав Микита.

Та звідки міська дівчинка може знати, що скошена трава має якусь окрему назву?!

— Гаразд, Микито, цього разу ти виграв. То як же зветься та трава?

— **Отава**, — переможно вимовив Микита, смакуючи кожен звук.

— Цікаво. У Канаді є місто **Оттава**. Звідти часто приходять подарунки від моєї двоюрідної бабусі. Вона вже багато років там мешкає. Заміж вийшла...

— Та нічого дивного. Я чув, що в Канаді мешкає дуже багато українців. І це місто вони назвали своїм рідним словом.

(За Т. Стус)

1. Чи знали ви про назву скошеної трави та про місто в далекій Канаді? Зверніть увагу на їхнє написання. У чому різниця?
2. Пригадайте написання власних назв.
3. Із виділеними словами складіть речення.

5. I. Прочитайте текст.

Вишиванка

У багатьох українських родин вишиванка передається від покоління до покоління. І в тебе, можливо, є сорочка, яку ти успадкувала від мами, а твоя мама — від своєї мами, твоєї бабці, а бабця — від своєї мами... Якщо ж такої родинної історії в тебе немає, ти її можеш започаткувати!

Вишиванка, що є родинною реліквією, зазвичай вишита вручну. Важливо знати, хто саме вишивав цю сорочку, бо вона здатна роками зберігати енергетику, яку заклала вишивальниця. Позитивна енергетика вишиванки буде тобі оберегом.

У давнину найбільшою цінністю було мати таку вишиванку, якої немає ні в кого, тому жінки й створювали нові й нові узори й орнаменти. А також додавали дедалі більше барв. Багатство та поєднання кольорів робило вишиванку унікальною.

Традиційна українська вишиванка буває різною. Особливості техніки вишивання залежать від регіону, у якому створено сорочку. В Україні таких регіонів — понад п'ятнадцять. Ось найкolorитніші з автентичних вишивок.

Гуцульська. Така вишиванка рясно вишита, має геометричний рисунок. А ще в ній обов'язково є помаранчева барва.

Буковинська. Ці сорочки вирізняються квітковими мотивами. Вони теж рясно вишиті. Крім того, їх часто вишивають бісером і пацьорками.

Полтавська. Особливість сорочок цього регіону — вишивка білим по білому. Цю виняткову техніку часто підкреслюють мережкою. Такі вишиванки легкі й повітряні.

Чорно-червона вишивка набула популярності тоді, коли кольорові нитки були дефіцитом. Тому жінки вишивали сорочки тими нитками, які мали, — найчастіше червоними й чорними. Такі вишиванки були настільки поширеними, що втратили свою унікальність.

Щоб вишиванка мала сучасний вигляд, не завжди варто доповнювати її іншими елементами класичного українського строю — **коралами, крайкою, віночком** тощо.

Варто мати не лише родинну вишиванку, яку одягаєш переважно на великі свята, а й ще одну вишиту сорочку — сучасну. Це дуже модно! Тому це може бути машинна вишивка або ж «вишиваний» принт.

Вишиванка дуже пасує до джинсів. Це так по-сучасному!

(За О. Караванською)

II. Правильно наголошуйте подані слова: вишиванка і вишиванка.

III. Що таке *вишиванка*? Як авторка пояснює це слово?

IV. Чому сорочки вишивали різними узорами? Що вони символізують?

V. Знайдіть виділені в тексті слова й за допомогою довідкової літератури поясніть їхнє значення.

6. Прочитайте вірш.

Кожну літеру ціни

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.

Ось відома в давнину
дудочка-сопілка:
виймеш літеру одну —
і вже буде спілка...

Сварка йде така, що ну! —
перепалка (бійка):
зміниш літеру одну —
мирна перепілка.

Зміниш літеру одну
у словечку бійка —
і вже — леле — на сосну
мчить звірятко білка.

Більше прикладів не дам,
помізькуй — придумай сам.
(Д. Білоус)

1. Чому треба зважати на кожну букву в словах?
2. Прочитайте слова, які після заміни букви змінили своє значення
3. У поданих словах змініть одну або дві букви, щоб вийшло інше слово.

Наприклад: *сало — село -сила; нуга — нога -мука; балка — ... ; білка — ... ; клітка — ... ; колобок — ... ; рік — ... ; ніч — ... ; ворона — ... ; сірка —*

7. Прочитайте казку. Доберіть заголовок.

Сонечко дуже любило Землю. Воно зігрівало її ніжними і теплими променями. І завжди щиро віталось. Кожного ранку, як тільки починало на Землі світити, Сонечко казало: «Доброго ранку!». А Земля так само любила своє рідне Сонечко і теж вітала його сердечно і щиро: «Доброго ранку!». І так день за днем.

Одного чарівного ранку люди, які вже давно жили на Землі, почули, як вітаються Земля і Сонце, і їм стало дуже приємно та радісно. Та й було від чого радіти! У яскравому сонячному промінні світилась діамантами роса на пелюстках квітів, на кожній травинці й листочку. Заспівали радісно пташки, злетіли в таночку барвисті метелики. Все засяяло, заспівало, затанцювало. А в повітрі рознесли духмяні пахощі. Люди зраділи, бо вони вперше побачили красу Землі і Сонечка. А Сонечко піднімалось все вище. І краса світу ставала ще привабливішою. Сонечко оголосило, що вже полудень над Землею і знову вони щиро одне до одного привітались: «Доброго дня!» Глянули люди на небо — воно було блакитне і чисте, а на Землі буяла зелень і квіти, блищала вода на плесах озер та річок, а від сонячних променів було тепло і дуже приємно. Та ось Сонечко почало скочуватись на захід, йшло відпочивати. Воно ще раз глянуло на Землю і тихенько сказало: «На добраніч!», «Доброї ночі!», — і сховалось за обрієм. Земля втомлено позіхнула і теж побажала Сонечку доброї ночі.

Люди слухали і були вражені такою ввічливістю небесних світил. Вони зрозуміли, як чудово бути ввічливими і добрими одне до одного, яке це щастя жити в дружбі і в злагоді. У людські серця зайшла доброта і щирість, адже людям було в кого вчитись!

(Н. Красоткіна)

- Знайдіть у тексті і запишіть привітання. Яке з них ви використовуєте частіше?

ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Омоніми. Синоніми. Антоніми.

8. Прочитайте вірш.

Наша столиця

Чудовий день. Ясна пора.
Легенький вітерець повіяв.
На кручах **сивого** Дніпра
Стоїть столиця наша — Київ.

Квітує свічками каштан,
На храмах грає **позолота**.
Ось Володимир, ось Богдан,
Он сяють **Золоті** ворота.

Летить у небі голуб-птах,
Над ними хмарки, немов пір'їни.
Й тріпоче синьо-жовтий стяг,
Як вільне серце України.

Анатолій Камінчук

1. Про кого мовить автор, згадуючи Володимира і Богдана?
2. Про яку ще пам'ятку 11-го століття згадано у творі?
3. Поміркуйте, чому Київ часто називають «золотоверхим»?
4. Як ви розумієте виділені слова? Чи справді ворота *Золоті*, а Дніпро *сивий*? Поясніть.

9. Прочитайте оповідання.

Мудра голка

Марійка любила дивитись, як мама вишиває квіти. Червона нитка до зеленої, до жовтої... Так гарно виходить. Чорнобривці, айстри, волошки, барвінок...

— Мамо, дай мені голку, полотна і ниток. Я теж хочу вишивати, — якось попросила Марійка.

— Ти ще мала, пальчики поколеш.

— От і не мала, от і не поколю! — запевнила дівчинка. — Хіба я не знаю, що не пальчики, а полотно треба колоти?

— Ну, добре. — мама відрізала ножицями шматок білої тканини, дала голку, нитки. Раз кольнула Марійка, вдруге. І тут нитка заплуталась.

Марійка розплутала вузли і подумала: «мама мудрою голкою вишивала, а мені дала погану. От піде вона до крамниці, візьму її голку і теж гарний рушник вишию»...

Пішла мати до крамниці. Марійка мерщій за мудру голку, за полотно. Та не встигла й двічі кольнути, як гострий біль пронизав пальчик. На очах виступили сльози.

— Мудра, а така колюча!.. — розсердилась дівчинка на материну голку.

— Чого ти заплакана, Марійко? — повернувшись, запитала мати.

— Рушничок вишивала. Думала твоя голка мудра, що такі гарні квіти гаптує...
А вона колеться.

— Всяка голка проворна, коли вона в мудрих пальцях.

— Бери-но полотно, та не поспішай, а дивися, як треба...

Надвечір Марійка з матір'ю вишили першу волошку.

— То хто мудрий? — усміхнулася мати. Голка, чи пальчики?

(Андрій М'ястківський)

- Яка головна думка цього оповідання?
- Чи може бути голка мудрою?
- Перекажіть оповідання.

10. Прочитайте виразно вірш.

Рідна мова

Мова кожного народу
неповторна і — своя;
в ній гримлять громи в негоду,
в тиші — трелі солов'я.

На своїй природній мові
і потоки гомонять;
зелен-клени у діброві
по-кленовому шумлять.

Солов'їну, барвінкову,
колосисту — на віки —
українську рідну мову
в дар мені дали батьки.

Берегти її, плекати
буду всюди й повсякчас,
бо ж єдина — так, як мати,
мова в кожного із нас!

Володимир Лучук

- Випишіть синоніми з вірша.

11. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їхній зміст?

Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.

Від теплого слова й лід розмерзається.

Для кожного його мова — найкраща й найсолодша.

Будь господарем своєму слову.

Слово до слова — зложиться мова.

- Спишіть прислів'я. Позначте префікс у підкреслених словах.

Фразеологізми

12. І. Прочитайте вірш. Зверніть увагу на виділені слова.

Веремій

Це дідусь хороший мій,
Звуть його так — Веремій.
Так він дивно розмовляє,
Що поспробуй зрозумій!
В цирку був я з дідусем —
Ми там бачили усе:
І жонглера, і ведмедя
На швидкій велосипеді...
Я крутивсь, дідусь спитав:
— Ти прийшов *ловити тав*?
— Ну й дідусь мій, Веремій!
— Що він каже? Зрозумій.
Грались ми з Рябком кудлатим —
Посварилися із братом.
Брат мовчав і я мовчав,
А дідусь обох повчав:
— Так до бійки недалеко!
— Що це ви *розбили глека*?
Братик, плачучи, сказав:
— Глека я не розбивав!
— Ну й дідусь мій, Веремій!
Що він каже? Зрозумій.
— Ми були біля криниці.
З неї я хотів напиться.
Нахиляюсь, гнуся, гнуся
— До води ж не дотягнуся...
А дідусь мій: — Що? Попив?
Шилом патоки вхопив?
Знов мені не зрозуміло:
Тут — ні патоки, ні шила.
Ну й дідусь мій, Веремій!
Що він каже? Зрозумій.
Братик спить ніяк не хоче:
Хоч і сонні в нього очі,
Вередує: — Я не ляжу!
А дідусь ласкаво каже:
— От якби ти зараз ліг,
— Ти б заснув *без задніх ніг*!
Братик ліг, питає в нього:
— Де ж у мене задні ноги?
— Ну й дідусь мій, Веремій!

Що він каже? Зрозумій.
Я, сестричка й менший брат
Втрюх збирали виноград,
Сперечалися ми все:
Хто з нас кошик понесе?
Дідуся ми розгнівили:
— Що ви *кашу заварили*?
— Де ж та каша? — мовив брат.
— Ми ж збирали виноград!
— Ну й дідусь мій, Веремій!
Що він каже? Зрозумій.
Грицько Бойко

П. Знайдіть слова у вірші, за допомогою яких дідусь давав характеристику вчинкам своїх онуків у кожній ситуації. Доведіть, що хлопчик розумів все буквально. Розкрийте значення виділених у тексті слів. Перевірте себе за словником фразеологізмів.

13. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте їхні значення. Дізнайтеся про походження кожного з фразеологізмів, звернувшись до довідкової літератури.

Лебедина пісня; бити байдики; брати близько до серця; давати перцю; ведмежа послуга; велика цяця; авгієві стайні; за тридев'ять земель; езопівська мова; є ще порох у порохівницях; грати першу скрипку.

14. Прочитайте казку.

Закопане золото

Мав батько трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогодувати, він **працював як віл**. Казав їм тато:

— Сини мої, працюйте, бо тяжко вам буде, коли я помру. Він працював, працював та й занедужав. Прийшли сини й питають:

— Тату, а що ти нам лишаєш? А він ї каже:

— Діти, шукайте в землі золото.

— А в якому місці ти закопав золото? — запитують сини.

— Оцього я вам не скажу, — відповідає батько. — Копайте город, орить ниву, садіть, обробляйте, збирайте, там і золотознайдете.

Полежав батько та й помер.

Прийшла зима, сини поїли все, що батько залишив, а нового нічого не садили й не сіяли. На другу зиму голодують ліниві сини. Добули якось до весни та й почали золото шукати. Перекопали весь город — не знайшли золота, засадили картоплею — уродила гарна картопля. Пішли ниву копати — немає золота. Посіяли яру пшеницю — уродила буйна пшениця. Помолотили, відвезли зерно до млина, намололи борошна, напекли хліба, посідали хліб їсти, а наймолодший брат говорить:

— Ой, які ми, брати, дурні! Бачите? Золото вродило.

Правду нам тато казав, аби ми шукали в землі золото!

1. Як ви розумієте виділені слова в казці? Обмінюйтеся думками.
2. Як ви розумієте заголовок казки?
3. Виберіть прислів'я, які допоможуть зрозуміти, чому хліб називають *золотом*.

15. Прочитайте словосполучення. Випишіть ті, у яких прикметник вжито у переносному значенні.

Крижана вода, крижаний погляд; гаряче серце, гарячий чай, дерев'яні ворота, дерев'яні слова; вовчий слід, вовчий апетит; залізні ґрати, залізні нерви; сталеві троси, сталеві м'язи; срібна ложка, срібний голос, срібне волосся; лебедина зграя, лебедина пісня; лисяча шуба, лисяча нора, лисяча натура; орлиний дзьоб, орлиний зір; скляний посуд, скляні очі.

16. Поясніть значення фразеологізмів та крилатих висловів. Яка роль прикметників у поданих висловах?

Мокрим рядом накрити; в баранячий ріг скрутити; всипати березової каші; гніздо осине; чарівна мелодія; за широкою спиною; легкий хліб; лити воду на чужий млин; наріжний камінь.

Пароніми

17. Поясніть різницю в значенні паронімів. Складіть словосполучення з наведеними словами, обравши один із варіантів.

I варіант: адрес — адреса, споживчий — споживацький, економний — економічний.

II варіант: абонент — абонемент, банковий — банківський, дружний — дружній.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Іменник

18. Прочитайте текст.

Так, це до тебе, саме до тебе це слово! Це від тебе залежить зараз, чи порветься золота нитка тисячоліть, а чи оживе і заграє на сонці!

Чуєш, пісня лунає — вона старіша від тебе на тисячоліття і на тисячоліття молодша. Слово у пісні, як вода в ріці. Жива вода рідної мови дає тобі сили. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця притули, життям своїм переповни. Ти, саме ти — і ніхто інший *(За І. Драчем)*.

- Пригадайте, скільки частин мови в українській мові? Назвіть їх, ілюструючи прикладами.
- Спишіть текст, позначте вгорі над словом, до яких частин мови належить кожне з них.
- Напишіть продовження тексту, розповідаючи, як ви оберігете рідне слово.

19. Визначте, які з іменників належать до назв істот, а які — до назв неістот.

Велика Ведмедиця, Сергій Корольов, Чернівці, вірус, народ, зграя, людство, малеча, студентство, техніка, наука, книжка, Тарас Шевченко, річка Уж, Дніпро, писанка.

20. Знайдіть у реченнях збірні та одиничні іменники. Якими засобами виражається в них поняття збірності та одиничності?

1. Яке коріння, таке й насіння (*Нар. творчість*). 2. Збіжжя нового врожаю в млин конвеєром в'їжджає, ллється злива золота на решета, на сита (*О. Пархоменко*). 3. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця (*М. Коцюбинський*). 4. На дереві висіли лиш дві абрикосини (*Р. Федорів*).

21. Випишіть із речень іменники, які позначають власні та загальні назви.

1. Ой, зима! Біжить, регоче біло, бубонами брязкає в степу... (*В. Симоненко*). 2. Та ось вона (Роксолана) явилася світові новою султаншею, явилась зненацька, у владі чи й чуваний будь-коли, і світ захотів знати, хто вона і звідки (*За П. Загребельним*). 3. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця... (*Панас Мирний*) 2. Срібна зірка йде з водою, срібні в зірки руки, ллється чисте срібло з відер на ліси та луки (*Є. Гуцало*).

22. Поставте іменники першої відміни в орудному відмінку однини, складіть і запишіть з ними 3 (три) речення. Поясніть, від чого залежить вибір закінчення.

Ілля, мелодія, задача, груша, межа, круча, тиша, суддя, рілля, миша, каша, межа, сестра.

23. У поданих словосполученнях утворіть можливі форми іменників чоловічого роду другої відміни в давальному відмінку однини. Поясніть, від чого залежить вибір закінчення.

Сказати батько (-ові, -у), порадити друг(-ові, -у), написати директор (-ові, -у), подарувати бібліотекар (-еві, -ю), подати видавець (-еві, -ю), висловити переможець (-еві, -ю).

24. Прочитай текст, розкриваючи дужки.

Ген-ген над тихим (Дунай), зеленою (лава) трав, кучерявим (гай), над тихою (річка) та високою (гора) стоїть на сторожі місяченько. Гірким (полин) віяло з далеких степів. Місяць гострим (серп) краяв моє серце. Над темною (вода) я летів думками до рідної (домівка). Заплющую очі й бачу сад із квітучою (яблуня), запашною (груша), старою (слива). Над (кущ) бузку великий джміль.

Я так сумую за (домівка)! (*За Михайлом Коцюбинським*).

• Спиши текст, розкриваючи дужки. Познач закінчення в змінених словах. Прочитай виділені слова. Яка це частина мови?

25. Прочитайте подані слова. Утворіть словосполучення, розкриваючи дужки. Підкресліть в іменниках закінчення.

Милуватися (квітка, калина, конвалія); розмовляєш із (мама, бабуся, подруга); займатися (справа, музика, поезія); ідеш (вулиця, стежка, діброва).

26. Поставте іменники третьої відміни в орудному відмінку однини. Поясніть, за яких умов на письмі відповідна буква подвоюється.

Зразок виконання: *Гідність — гідністю, річ — річю.*

Гідність, любов, незалежність, приязнь, радість, якість, височінь, ваніль, ніч, міць, подорож, сіль, тінь, вуаль, медаль, Умань, річ.

27. Поставте іменники в кличному відмінку однини, виділіть закінчення.

Зразок виконання: Учитель — учител-ю (кл. відм.); брат — брат-е (кл. відм.).

Учитель, брат, сестра, донька, мати, батько, дідусь, бабуся, тітка, дядько, добродій, пан, директор, лікар, водій, Ігор, Зоя, Неля, Ольга, Леся, Господь.

28. Запишіть подані імена, по батькові в родовому, давальному, орудному та кличному відмінках.

Зразок виконання: 1. Інна Вікторівна — Інни Вікторівни (Р.відм.); Інні Вікторівні (Д. відм); Інною Вікторівною (О. відм.); Інно Вікторівно (К. відм.). 2. Олег Михайлович — Олега Михайловича (Р. відм.); Олегу (Олегові) Михайловичу (Д. відм.); Олегом Михайловичем (О. відм.); Олеже (Олегу) Михайловичу (К. відм.).

Інна Вікторівна, Олег Михайлович, Олена Миколаївна, Ольга Володимирівна, Людмила Олександрівна, Станіслав Олександрович, Олег Сергійович, Олена Сергіївна, Герман Ростиславович, Олександр Володимирович, Ігор Семенович, Костянтин Тарасович, Наталія Іванівна.

29. Визначте рід поданих слів, складіть із ними словосполучення.

Собака, абрикос, абрикоса, зал, зала, плесо, біль, теля, гусеня, поле, каланхое, тюль, лате, рагу, пюре, кава, шампунь, ярмарок, розпродаж, броколі, ківі, манго, макраме.

30. Запишіть текст, підкресліть іменники, визначте їх відміну, відмінок. Продовжте текст, наводячи інші приклади переходу власних назв у загальні.

У нашій мові є назви предметів, явищ, які названі іменами людей, але пишуться з маленької букви.

Звернемо увагу ось на такі назви: дизель, ампер, ватман, вольт, герц, рентген. За цими назвами стоять реальні люди: німецький інженер Дізель, французький хімік Ампер, власник паперової фабрики англієць Ватман, італійський фізик Вольт, німецькі фізики Герц, Рентген (*З журналу*).

31. Прочитайте вірш.

На сіні в Україні

Полетів дідусь в Китай
По зелено-чорний чай.
А бабуся — до Алжиру,
Щоб купити нам інжиру.
Тато — літаком в Париж,
Привезе мені киш-миш.
Мама — в теплу Аргентину,
Щоб нарвати нам малини.
А сестричка? Та — в Афіни,
Щоб побачити дельфіна.

Старший брат — у Ніццу
Щоби з'їсти піцу.
Тітка — у Канаду.
По плитку шоколаду.
Дядечко — у Прагу
Втамувати спрагу...
Ну, а я лежу на сні
В нашій рідній Україні!
Наталія Сиротич

1. Назвіть, які країни згадано у тексті?
2. Від імені кого оповідається у вірші?
3. Назвіть усіх рідних, яких згадує ліричний герой / героїня у творі?
4. Де ви бували, які країни відвідували? Що вам найбільше запам'яталося? Розкажіть.
5. Розкажіть, де ви були в Україні.
6. Випишіть з тексту назви країн. Пригадайте правопис власних назв.
7. Зверніть увагу на написання виділеного слова. Який ще є варіант написання слова Афіни за новим Українським правописом (2019 р.)?

32. Прочитайте текст.

Державними символами України є Державний Прапор, Державний Гімн та Державний Герб. Гімн у перекладі з грецької мови означає святкова пісня. Державний Гімн є одним із символів державної символіки і репрезентує державу на міжнародних зібраннях, спортивних змаганнях. Державним Гімном України є пісня «Ще не вмерла Україна» на слова Павла Чубинського та музику композитора Михайла Вербицького. Герб України — це тризуб. Він золотий на блакитному тлі. Відображає триєдність життя: мати-батько-дитина, які символізують силу, мудрість, любов. На ньому можна прочитати слово «ВОЛЯ». Прапор — символ суверенної держави. Прапор України — блакитно-жовтий. Його кольори означають синє небо та золоту ниву (*З підручника*).

1. Про що мовиться у тексті?
2. Які кольори має прапор України, з чим їх пов'язують?
3. Поміркуйте, чому на урочистих заходах, коли вносять Державний прапор України чи звучить Державний Гімн України, людям необхідно вставати?
4. Зверніть увагу на написання слів з великої букви. Поясніть правопис цих слів.

33. І. Прочитайте текст. Поясніть написання слів з великої букви. Випишіть ці слова.

Міста України

Київ — найбільше місто України. Це столиця нашої країни. Його названо на честь засновника міста — князя Кия.

А велике старовинне місто Львів заснував князь Данило Галицький та назвав ім'ям свого сина Лева.

Місто Харків розташоване на річці Харків. Тому й має таку назву.

Полтава — місто, що побудоване на річці Лтава.

Ужгород — місто, яке розташоване на річці Уж. Запоріжжя — місто за порогами Дніпра.

(Із журналу «Барвінок»)

ІІ. Розкажіть про ваше улюблене місто України.

Прикметник

34. Прослухайте текст.

Місце, де народилася і живе людина, називається Батьківщиною. Для кожного українця чи українки Батьківщиною є Україна. Славиться Україна родючими землями, мальовничою природою, мелодійними піснями, багатючими народними традиціями, унікальними виробами народних майстрів, вишуканим національним одягом, культурними пам'ятками, талановитими людьми.

Але любити Батьківщину — це означає не просто мовчки милуватися її багатствами та красою. Щоб стати справжнім громадянином своєї країни, треба вивчати її історію, знати і любити рідну мову, з повагою ставитися до державних символів країни.

Безліч слів можна дібрати, щоб описати Україну. Співуча, красива, барвиста, квітуча, прекрасна... Поети, письменники, художники описували красу України у кращих творах мистецтва (*З календаря*).

- Прочитайте текст самостійно. Доберіть до поданих іменників прикметники з тексту.

Землями (якими?) ... , природою (якою?) ... , піснями (якими?) ... , природою (якою?) ... , мову (яку?) ... , Україна (яка?) ... , ... ,

35. До поданих іменників доберіть прикметники, що виражають ознаку за часом, простором, місцем. У словосполученні іменник поставте у формі місцевого відмінка однини. Поясніть чергування голосних і приголосних.

Зразок виконання: потік — у гірському потоці. Відбувається чергування [к] — [ц]; вечір — на святковому вечорі. Відбувається чергування [і] — [о].

Квітка, вечір, стежка, рік, гімнастика, берег, рух, дорога, шість, вісім, сім, Кременчук, Дрогобич, Кривий Ріг, Прага, луг, Південний Буг.

36. Утворіть ступені порівняння якісних прикметників.

Зразок виконання: 1. *Важкий* — *важчий*, *більш важкий*, *найважчий*, *найбільш важкий*.

Важкий, свіжий, глибокий, добрий, вузький, товстий, молодий, старий, веселий, тонкий, злий, сердитий, новий, густий, цікавий.

37. Утворіть прикметники з суфіксами; 1) *-ськ-*, 2) *-ин-*, 3) *-ев*, *-ов*. З прикметниками, утвореними від виділених слів, складіть речення.

1. Волинь, Рівне, *Запоріжжя*, Прилуки, Збараж, *Острог*, товариш, Черкаси, Буг, Кременчук, *Золотоноша*, Овруч.

2. Мелашка, Одарка, Галя, Рая, Ольга, Ганна, Наталка, Тетяна, свекруха, Костя, Надія.

3. Кость, Петро, Степан, В'ячеслав, Герман, Ростислав, Ігор, *Юрій*, Олексій, Федір.

38. Підготуйте усну розповідь про улюблену пору року. Вживайте прикметники на позначення кольорів.

39. Поставте подані прикметники в початковій формі, запишіть у два стовпчики:
а) прикметники твердої групи; б) прикметники м'якої групи.

Щасливі, прийдешні, ранні, дружні, веселі, добрі, прадавні, знатні, осінні, безлисті, літні.

40. Допишіть закінчення прикметників, узгодивши з іменниками.

Велик... насип, прекрасн... сопрано, улюблен... тріо, гарн... тюль, пекуч... біль, зл... собака, терпк... полинь, вигідн... продаж, швидк... кенгуру, барабанн... дріб.

41. І. Утворіть від основ іменників прикметники із суфіксами *-н-, -ен-, -ан-(-ян-), -ов-*. Визначте розряд за значенням, групу.

Туман, дощ, степ, весна, група, груша, межа, сон, день, вересень, журавель, вечір, освіта, хвилина, стіна, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, дерево, мед, віск, буква, орган, осінь.

ІІ. Поясніть написання *н* і *nn* у суфіксах прикметників.

42. Запишіть прикметники в алфавітному порядку, уставляючи замість крапок *н* або *nn*. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте в словах наголос.

Непримире..ий, невбалага..ий, благослове..ий, числе..ий, здорове..ий, отаке..ий, шале..ий, піща..ий, букве..ий, широче..ий, писем..ий, визнач..ий, притама..ий, підйом..ий, стара..ий, свяще..ий, вогне..ий, солов'ї..ий.

43. Утворіть від поданих словосполучень складні прикметники, поясніть їх написання.

Жовтий і блакитний, мовний і літературний, корисний для суспільства, військовий і спортивний, суспільний і політичний, історичний і культурний, гірватий і солоний, всесвітній й історичний.

44. Спишіть речення. Поясніть, як утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

1. *Ніжніша* від ночі, *миліша* від ранку лебідка моя. (Олександр Олесь) 2. Крім слів існує ще й інший, значно *сильніший* спосіб порозумітись. Почуття *давніші*, й тому *досконаліші* за слова. (В. Савченко). 3. Українська пісня ввібрала *найніжніші* почуття радості і печалі, кохання та розлуки, щасливої долі й гірких слів (І. Лепша).

45. Провідмінійте прикметники разом з іменниками. Підкресліть відмінкові закінчення прикметників.

Білолиций хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв ноутбук, столітня війна, великий район, матрина пісня.

Числівник

46. Пригадайте, що ви знаєте про числівник. Спишіть, розкриваючи дужки. Числівники запишіть словами.

1. Полюють в полі на (3) тополі. 2. Мій (1) вірш написаний в окопі. 3. Було йому без року (90). 4. Від магістралі за (2) метри, уся закутана в що є, сидить бабуса моркву продає. (3 тв. Ліни Костенко).

47. Спишіть речення. Поясніть правопис числівників.

1. З ос..ні він наймає д..сятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля (Панас Мирний). 2. Сад був ще зовсім молодий — його посадили років сім чи вісім тому самі працівники Інституту Міжпланетних сполучень (В. Бережний). 3. Від інших вул..ць її відрізняли асфальтовий тротуар, два-три добре збудовані будинки (І. Семенченко). 4. Два-три слівця н..нароком, дві-три сльозинки на очах... (П. Грабовський)

48. Визначте, якою частиною мови є слова *сотня, пара, десяток, дюжина, мільйон, частина, половина, третина, четвертина*.

49. Прочитайте прислів'я. Визначте розряд числівників за будовою. Згадайте й запишіть 3–4 прислів'я із числівниками.

1. Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, та всі не повні. 2. У роботі «ох», а їсть за трьох. 3. Хоч три дні не їсти, аби з печі злізти. 4. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше.

50. Розкриваючи дужки, запишіть у два стовпчики словосполучення: а) в яких іменники мають закінчення **-и, -і**; б) в яких іменники мають закінчення **-а, -я**.

Два з половиною (рік), третина (зошит), чотири (осика), три (дідище), дві з половиною (зима), півтора (рулон), обидві (мить), чотири (училище), два (оберіг), перед тридцять першим (грудень), півтори (вітрина), три (озера), чотири (абрикос), чверть (млинець).

51. Спишіть. Числа запишіть словами. Поставте числівники в потрібному відмінку. Поясніть правопис числівників.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань її до Сонця змінюється від 147,1 млн. кілометрів на початку січня до 152,1 млн. кілометрів на початку липня. Період обертання Землі навколо нашого світила дорівнює 365,242 доби, а навколо своєї осі — 23 годинам 56 хвилинам 5 секундам. Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 метрами. Уся поверхня Землі становить 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її, тобто на 71 відсоток, розіллвся Світовий Океан (3 журналу).

52. Усно провідмініуйте числівники. Три числа запишіть словами (на вибір), складіть з ними речення.

1, 2, 4, 7, 15, 40, 200, 400, 600, 900.

53. Прочитайте числівники з іменниками. Складіть п'ять речень із поданими словосполученнями.

Один день, троє хлопців, півтора відра, шість екзаменів, три сестри, сім цілих і одна друга гектара, два озери, три звуки, чотири сини, три брати, чотири дні, п'ять днів, п'ятеро синів, дві третіх процента, одна друга гектара, два з половиною місяця.

54. Прочитайте. З'ясуйте, які числівники вжито в прямому, а які — у переносному значенні. Складіть речення з кожним сполученням слів, поясніть значення фразеологізмів.

Наговорили сім мішків гречаної вовни — сім вантажівок; п'ять кільце — п'ять колесо до воза; сім п'ятниць на тиждень — сім днів тижня.

55. Пригадайте і запишіть приказки, прислів'я, загадки, що мають у своєму складі числівники.

Зразок. Краще раз показати, ніж сто слів сказати.

56. І. Випишіть з поданих слів числівники, складіть з ними словосполучення.

Сотня, пара, десяток, четверо, мало, шостий, раз, тисяча, вісімсот, дюжина, п'ятірка, удвічі, півтора, двійка, кілька, стонадцять, двадцять сім, мільйон, половина, одиниця, третина, мільярд, п'ять восьмих, по двоє, десятка, трійка, дев'яносто, сорок, кількадесят, тридцять третій, обидві, безліч, шістка, утрюх, триста, шістдесят, дев'ять, удвоє.

ІІ. Чи можна вважати синонімічними слова *число* і *числівник*? Обґрунтуйте свою думку.

57. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, як поєднуються числівники з іменниками.

1. Бо тисяча (дорога), мільйон (вузька стежинка) мене на ниву батьківську веде (*Василь Симоненко*). 2. Ой у полі та два (явір) ще й третій маленький (*Нар. творчість*). 3. Ой на горі два (дубок) (*Нар. творчість*).

58. Запишіть цифри словами, розкрийте дужки. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

Продали 7 (двері); закупили 274 (трактор); відвантажили 196 (мішок); отримали 15 000 (гривня); купили 40 (комп'ютер); залишилося 17 (акція); взяли в оренду 9 (підприємство); утворили близько 100 (асоціації).

Займенник

59. Прочитайте. Визначте основну думку текстів, прокоментуйте її. Назвіть займенники.

1. Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим непримітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів. (*Гр. Тютюнник*)

2. Покладатися можна тільки на самого себе.

А втім — чому тільки на себе?

А — пам'ять?

Навіть у цілковитій самотності людина ніколи не буває цілком самотня. Бо пам'ять зберігає образи й голоси людей, з якими ти спілкувався, їхній розум, їхній досвід, їхні поради, слова і вчинки (*В. Нестайко*).

60. Запишіть слова, розкривши дужки, у два стовпчики: 1) займенники; 2) інші частини мови. Поясніть правопис.

Хто(небудь), де(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)де, (аби)кого, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь).

61. Поставте займенники в родовому та орудному відмінках без прийменника і з прийменниками *до, з*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, дехто.

62. Прочитайте прислів'я народів світу. Назвіть займенники. Зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться.

1. Хто часу не цінує, на своїй шкурі це відчує (*Азербайджанське*). 2. Кожне біле має свою чорноту, кожне солодке — свою гіркоту (*Англійське*). 3. Не той розумний, хто вміє відрізнити добро від зла, а той, хто з двох зол уміє обирати менше (*Арабське*). 4. Коли в тебе щось на умі, не розкажуй те кумі (*Болгарське*). 5. Ніхто не любить того, кого боїться (*Грецьке*). 6. Найвищої влади досягає той, хто бачить у всіх істотах себе і всі істоти — у собі (*Давньоіндійське*). 7. Як у вас, так і в нас не вішають надворі ковбас (*Німецьке*). 8. Навчай інших — і сам навчишся (*Українське*).

63. Прочитайте. Визначте основну думку тексту, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд кожного з них за значенням.

Мовний етикет українців є унікальною універсальною моделлю їхньої мовленнєвої діяльності. Повсякденне дотримання мовного етикету є своєрідним барометром духовної зрілості нації. І навпаки, нехтування законів мовного етикету — це неприхована зневага до мови. Самобутність кожного народу поряд із традиціями, культурою виявляється передусім у мовленнєвій поведінці. У ній віддзеркалено риси національної вдачі, національного характеру, що формувалися тисячоліттями.

Окремі вислови мовного етикету збережено й донині. Наприклад, жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила: «Шануючи сонечко святе, і піч, і стіл», а чоловік, утримуючись від лайки, промовляв: «Сказав би, та піч у хаті». Виникнення таких висловів пов'язано з давніми слов'янськими культами сонця, печі, стола (*З підручника*).

- Назвіть особливості мовленнєвого етикету українців.
- Підготуйте розповідь з теми «Таємниці мовленнєвого етикету українців».

64. Прочитайте фразеологізми, поясніть їх значення. Назвіть займенники.

Набивати собі ціну, прийти в себе, не по собі, сам собі пан, кусати собі лікті, видати себе з головою, вірний собі, скрутити собі в'язи, зарубати собі на носі, землі під собою не чути, не до мене пнеться, за кого мене приймаєте, бий його лиха година, брати своє, взяти у свої руки, як свої п'ять пальців, куди твоє діло, за моєї пам'яті, за всяку ціну, і ніякої гайки, нічого сказати, нічого собі, який гедзь укусив, дивитися ні на що, ні про що говорити, чого душа бажає, чого тільки немає, ні в якому разі, будь що буде.

65. Запишіть займенники і поясніть їх правопис.

Де/хто, де/що, де/який, хто/сь що/сь, який/сь, хто/небудь, який/небудь, будь/хто, будь/що, будь/який, аби/який, аби/що казна/хто, казна/що, хтозна/який, хтозна/що, будь/у/кого, хтозна/в/чому, казна/з/ким, де/в/кого.

66. Поставте займенники в орудному та місцевому відмінках, з кількома (на вибір) складіть речення.

Зразок виконання: хто — ким (О. відм.); на кому (М. відм.).

Хто, ніщо, будь-який, будь-чий, дехто, той, він, вона, вони, казна-що, що таке, абищо, що-небудь, одне й те саме.

Зразок виконання:

Дієслово

67. І. Прочитайте. Випишіть усі дієслова. На які запитання відповідають дієслова?

Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх **раменах*** багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом — героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Але найбільше приятелюють дієслова з іменниками. Вони разом відіграють у мові вирішальну роль (*І. Вихованець*).

*За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення виділеного слова.

ІІ. Про які подвиги Геракла ви знаєте? Назвіть фразеологізми, пов'язані з давньогрецькою міфологією.

68. Поставте дієслова в усіх особових формах однини і множини. Підкресліть зміни приголосних.

Зразок виконання: бачити — однина: 1 ос. — я бачу; 2 ос. — ти бачиш; 3 ос. — він (вона, воно) — бачить. Множина: 1 ос. — ми бачимо; 2 ос. — ви бачите; 3 ос. — вони бачать.

Бачать, бюрються, клеять, читають, пишуть, кажуть, летять, стерегти, різати, колихати, радити, леліти, товкти, просити, їздити, мостити, терпіти, ловити, графити, сипати, видужати.

69.

Дівчинка і море

Дівчинка з морем були друзями. Улітку дівчинка приїжджала з великого міста, а восени знову поверталася додому. Море сумувало за нею й чекало, коли ж вона знову приїде. Дівчинка прибігала привітатися з морем рано-вранці. Воно здалеку впізнавало її білу сукню та русяве волосся, що розвівалися на вітрі. Дівчинка забігала в море, щоб привітатися з ним, схиляла голову до води, і морська хвиля цілувала її щоки.

— Я так скучила за тобою, море, — схвильовано казала вона. — Мені часто снилося, що я гойдаюся на твоїх хвилях, а ти розповідаєш мені казки. — Я теж за тобою скучило, — відповідало море. — Мені не вистачало твого голосу та сміху. І хотілося знову побачити, як ти біжиш по моєму березі. Ти тоді дуже гарна.

Дівчинка вийшла на берег, сіла на пісок.

Море розповідало дівчинці, як йому жилося, поки її не було. Про людей, які приходили на його берег, про кораблі, які воно носило на своїх водах, про веселі ігри дельфінів, про те, як ростуть у своїх мушлях мідії, а на дні танцюють морські зірки.

А дівчинка розказувала про книжки, які прочитала взимку, казала, що вирощує на балконі герань і петунії в горщиках і що її пес уже дуже постарів.

Увечері дівчинка знову приходила на морський берег. Вони вдвох з морем мовчали, дивлячись, **як червоне яблуко сонця скочується у воду**. І так було до кінця літа.

1. Поясніть значення виділених слів.

2. Випишіть із першого абзацу дієслова та залежні від них слова за зразком.

Зразок: Приїжджала (коли?) влітку.

70. Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини наказового способу, виділіть закінчення.

Зразок виконання: міркувати — міркуй (2-га особа однини); міркуй-мо (1-ша особа множини); міркуй-те (2-га особа множини).

Кинути, стати, лізти, пекти, бігти, кроїти, клеїти, стерегти, долати, захищатися, вірити, вести, порадити, перестати, братися, переглянути, спекти, їсти, дозволити.

71. Запишіть прислів'я, додаючи особові закінчення дієслів.

1. Не той господар землі, що по ній брод.., а той, хто по ній плугом ход.. . 2. Як буд.. робити, то буд.. й родити. 3. Де господар добре роб.., там і поле буйно род.. . 4. Хліборобська нива люб.. вчасні жнива. 5. Як хоч.. багато жати, то треба мало спати. 6. Зима спита.., де літував. 7. Не пита.. добрий жнець, чи широкий загонець. 8. Зга.. на жнивах хвилину, втрат.. не одну зернину. 8 Добрі жорна все перемел.. .

Примітка. У деяких дієсловах значення доконаного і недоконаного виду може виражатися однією формою: *жени́ти, рани́ти, велі́ти, наслі́дувати, вінча́ти, атакува́ти, телеграфува́ти, телефонува́ти, організува́ти: Працю́й, як велі́ть тобі сові́сть* (що робить? — недоконаний вид); *Командир велі́в готува́тись до походу* (що зробив? — доконаний вид). Такі дієслова називаються **двовидовими**.

Окремі дієслова мають тільки форму недоконаного виду (*гордува́ти, вимага́ти, чека́ти, мисли́ти, мрія́ти, гомоні́ти, ледарюва́ти, ворогува́ти, стежи́ти* тощо) або тільки форму доконаного виду (*розпита́тися, натерпі́тися, провчи́тися, розпи́шатися, наврочи́ти*). Такі дієслова називаються **одновидовими**.

72. З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворено доконаний чи недоконаний вид дієслів: зміна чи додавання префіксів; зміна чи додавання суфіксів; зміна основи; перенесення наголосу.

Зразок виконання: лити — налити (додавання префікса); розрі́зана — розрі́зати (зміна наголосу).

Лити — налити, розв'язати — розв'язувати, ловити — піймати, заспівати — заспівувати, зігріти — зігрівати, виробити — виробляти, летіти — прилетіти, падати — впасти, заходити — увійти, рубати — рубонуту, збирати — зібрати, видерти — видирати, закотити — закачувати, засипати — засипати, розрізати — розрізати, викидати — викинути.

73. До дієслів доконаного виду доберіть дієслова недоконаного виду.

Заморозити, причепити, проказати, відсіяти, розробити, розвозити, підстерегти, вино́сити, вилити, замалювати, переключити, заклика́ти, приладнати, влаштувати, запорошити.

74. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова. Визначте вид дієслів.

1. Заходило сонце, мінялося барвами небо: то (жовто)гарячими, то прос..нюватими, доки (не)загускло в німій в..чоровій проз..лені (*Гр. Тютюнник*). 2. І (зоре)пади пишуть повість про літо перами (жар)птиць, і п..ремож..на з..мовість конає в серці гор..лиць (*І. Муратов*). 3. Я покажу вам сад, де на колінах яблуні спить вітер (*М. Вінграновський*). 4. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить літо по з..млі моїй (*Л. Костенко*).

75. Замініть подані речення реченнями з дієсловами наказового способу. Якого стилістичного забарвлення набувають їхні синонімічні варіанти?

Зразок виконання: 1. Бережіть шкільні підручники — Бережімо шкільні підручники.

1. Берегти шкільні підручники. 2. Готуватися до кожного уроку. 3. Слідкувати за дотриманням норм української літературної мови. 4. Відредагувати цей текст. 5. Прочитати нові книжки.

76. Від поданих дієслів утворіть дієслова умовного способу однини та множини.

Зразок виконання: написав би, написала б; написали б.

Насипати, передбачити, звузити, попередити, узгодити, перевірити, стати, підносити, підноситися, збільшити, зважити, озвучити.

77. І. Прочитайте виразно вірш. Яку проблему порушено автором? Висловіть власні міркування з проблеми.

Відродись, Україно, не лишень хрестами
На могилах козацьких посеред степів,
А й всіма віковими,
В найглибших глибинах,
Пластами,
Що ховають в собі
Незліченність
Народних
Скарбів...
Українься, Вкраїно...

(І. Низовий).

ІІ. Як ви розумієте слова «Українься, Вкраїно...»? З якою метою автор використовує неологізм *українься*?

78. Допишіть на місці крапок дієслова з довідки. Поясніть значення фразеологізмів.

... сміття з хати, ... хвостом, ... десятою дорогою, ... на свій аршин, ... баки, ... бика за роги, ... з берегів, ... воду, ... вудку, дифірамби

Довідка: виносити, міряти, забивати, виходити, брати, закидати, каламутити, розрубати, співати, виляти, обминати.

Запитання для самоперевірки:

1. Яка частина мови називається дієсловом? Наведіть приклади.
2. Як утворюються дієслова теперішнього, минулого, майбутнього часу? Наведіть приклади.

Дієприкметник як особлива форма дієслова

79. Прочитайте текст Олеся Гончара. Знайдіть і выпишіть дієприкметники, назвіть дієслівні й прикметникові ознаки їх.

Осяйні вершини

Світ, що сяє й сяє тобі без меж, залитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів та отруйних випарів, але для когось-таки мовби створений, сповнений величі й загадковості. Але для кого? 4. Ніякі птахи, навіть орли, на ці висоти не злітають. Знати б, за якими законами створені ті міражні дива, осяйні вершини, химерні бескеття, пасма гір і фантастичні в голубих тінях провалля, з самого повітря зіткані розлогі долини, гірські кряжі, що знов виникають після сліпучих рівнинних просторів, оті серпанкові гори, побудови фантастичні, найніжніші, мабуть, з усього, що є в природі (За О. Гончаром).

80. І. Випишіть із тексту дієприкметники. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені та яку роль у реченні виконують.

Марія Примаченко

«Роблю сонячні квіти тому, що людей люблю, творю їм на радість, на щастя», — говорила відома українська художниця Марія Приймаченко, своєрідна творчість якої напоєна диханням рідної землі.

У створених художницею *декоративних* композиціях на картон і папір перенесені мотиви традиційних настінних розписів і вишиванок. Її малюнки — це не просто ілюстрації до народних казок, а своєрідні варіації на їх теми, переплетені з роздумами художниці про довкілля.

Її образна система індивідуальна й неповторна. Зображені на малюнках букети — це не просто натюрморти чи орнаменти, а узагальнений образ квітів, що виражає певний лад думок (*За Є. Дорошенком*).

ІІ. Знайдіть більше інформації про українську художницю за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=oBbJpPjyUz8&ab_channel=UATVChannel

81. Утворіть від дієслів активні дієприкметники минулого часу за допомогою суфікса -л-.

Зів'янути, обважніти, постаріти, розтанути, пошерхнути, почорніти, пожовтіти.

82. Випишіть: 1) активні дієприкметники, визначте їх час, вид, форми творення; 2) пасивні дієприкметники, виконайте їх словотвірний аналіз, з'ясуйте морфологічні ознаки.

1. Вся земля — живі квітчасті фрески, вічний шум неvigорілих трав (*О. Ющенко*). 2. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочучий поріг (*М. Вінграновський*). 3. Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ з півдня на схід (*Н. Рибак*). 4. Широке вікно — ніби величезна рама, у якій красується жива картина, створена природою (*І. Цюпа*). 5. На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії (*Є. Шморгун*).

Примітка. Активні дієприкметники недоконаного виду на вираження дієвої ознаки людини обмежені вживанням: *стояча вода*, але не *стояча людина*. Така форма не властива українській мові, треба вживати описову форму: *людина, яка стоїть*.

Примітка. Від пасивних дієприкметників творяться **безособові дієслівні форми на -но, -то** шляхом заміни закінчення на суфікси -но-; -то-: *розбитий — розбито; зачинений — зачинено*. Ці форми невідмінювані.

У реченнях із формами на -но, -то підмета не буває й не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують. Висловлення з такими формами підкреслюють результативність дії: *заяву підписано, діло зроблено, віриш вивчено*.

83. Утворіть від дієприкметників безособові дієслівні форми на -но, -то. Складіть із 3–4 утвореними дієслівними формами коротке оповідання.

Розроблений, визначений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

84. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте, правильно інтонуючи речення.

1. Колись під цими соснами була кр..ниця обведена по краях з..ленавим баговинням* (В. Яворівський). 2. П..р..пілки кричать у нескошених нивах вівса, дзвінко п..р..гукуються — від щастя (Т. Масенко). 3. За вільно ро..чиненим вікном ліниво дотлівав ще зовсім теплий вечір (В. Собко). 4. В..сокий берег оповитий прозорим туманом мрів у далечині (І. Нечуй-Левицький). 5. У печі ро..мальованій по комину густою синькою топилося (Гр. Тютюнник). 6. Вогні, вогні... В..лична с..мфонія написана вогнями на нотних паралелях вулиць (М. Руденко). 7. Уклін тобі мій с..рдечний краю моя зірко ясна пре..красна у своїм звабнім тр..мтінні моя мамина в..шиванко м..режана диво-квітками у в..с..лковім вінку моя мудросте бат..ківська напоєна чистою святою любов'ю до тебе... (Л. Андрела).

Дієприслівник як особлива форма дієслова

85. І. Прочитайте текст. Вкажіть слова, що позначають основну дію, і слова, що виражають додаткову дію. На яке питання відповідають останні? Спробуйте змінювати їх за числами, особами, родами, відмінками. Чи можливо їх змінювати?

Свіжий вітер несе пахощі скошених, уже трохи прив'ялих трав. Там, де раніше пройшли косарі й підсохли покоси, йдуть жінки, красиво орудуючи граблями, перевертають шовкові сувої трав. А чоловіки крокують далі, широко розмахуючи косами, кожен веде свою ручку, вслід за ними вихориться, закипає прибоєм зелена хвиля і, шелеснувши востаннє, завмирає (І. Цюпа).

ІІ. Ще раз прочитайте текст без дієприслівників. Що змінилося? Зробіть висновок про стилістичну роль дієприслівників.

86. Визначте вид поданих дієприслівників.

Зразок виконання: прикрасивши (доконаний вид — що зробивши?; моделюючи (недоконаний вид — що роблячи?).

Систематизуючи, вирядивши, символізуючи, пробігши, виконавши, проаналізувавши, оглядаючи, дивлячись, принісши, створивши, розгорнувши.

Примітка. Дієприслівник разом із залежними словами утворює дієприслівниковий зворот, який у реченні відокремлюється комами. Наприклад: *Читаючи роман, захоплююсь фантазією автора.*

Окремі дієприслівники можуть переходити у прислівники: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко); *Люблю читати лежачи.*

87. І. Спишіть. Уставте пропущені букви й розділові знаки. Поясніть правила відокремлення дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників.

1. Літають лелеки й літають а ти весь час дивишся вгору дивишся в блакить стежачи за їхнім плаванням за їхніми перелетами (*Є. Гуцало*). 2. Соняшник зацвів і оз..рнувся — стільки було світла в н..бесах ... А тоді зненацька усміхнувся перемігши первородний страх (*В. Мороз*). 3. Пісня здіймалася над сном і л..тіла далеко у світ сивою горлиц..ю несучи на крилах любов і п..чаль (*А. Пашкевич*). 4. У цих краях торгуючи давно грек прорубав у Скіфію вікно (*Л. Костенко*). 5. Маленький принц, питаючи про щось, не заспокоювався, поки не діставав відповіді (*А. де Сент-Екзюпері*).

88. Доберіть із дужок правильний варіант продовження речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Працюючи наполегливо, ... (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше). 2. Проходячи недалеко від будинку, ... (блиснуло світло; ми помітили відблиски світла). 3. Сівши за книжку, ... (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого). 4. Проходячи мимо книгозбірні, ... (їй впали в око нові книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути нові книги). 5. Наблизившись до берега, ... (йому почувся плескіт хвиль; він почув плескіт хвиль).

89. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з різними частинами мови.

1. 1. Життя — це терниста нива: (не) пройдеш, ноги (не) вколовши. 2. (Не) подумавши, кілочка (не) застружиш. 3. Краще зробити (не) обіцяючи, ніж обіцяти й (не) зробити (Нар.творчість). 4. (Не)доспавши, (не)доївши часто, ми (не)втомними вертались додому, ми сідали за столи, і ще більше нам хотілось пізнати мудрість книг (*К. Герасименко*). 5. І спустився, (не)знаючи того, що журавлі, яких він хотів наздогнати, полетіли (не)зупиняючись на південь своїм великим шляхом перелітних птахів... (*О. Іваненко*).

Прислівник

90. I. Прочитайте прислівники. Визначте їх розряд за значенням (прислівники на позначення: місця, часу, способу ді, апричини умови, мети та ін.).

Зранку, легко, чесно, дотепер, торік, позавчора, іноді, вголос, зозла, глибоко, зранку, ненароком, *насамперед*, трохи, відразу, знизу, *завжди*, мимоволі, добре, важко, тепло, мовчки, *широко*, колись, наготові, по-вашому, *навпрошки*, *натщесерце*.

II. З виділеними прислівниками складіть речення.

91. Визначте розряди прислівників за значенням.

Зразок виконання: рано — прислівник на позначення часу (коли?),

Рано, вранці, вчора, впевнено, вгорі, навпростець, назирці, нашвидкуруч, яскраво, сумно, там, зосліпу, удвічі, навколо, спокійно, холодно, надзвичайно, політньому, напам'ять, зараз, зумисне, вниз, здалека, назустріч, ліворуч.

92. Прочитайте речення. Випишіть прислівники, що мають ступені порівняння. Визначте, у якій формі вони вживаються.

1. Давно це було, а й досі, бач, пам'ятаю. Такі речі чомусь найдовше зберігаються в пам'яті (*А. Дімаров*). 2. Сонце вгрівало дужче й дужче, висмоктуючи з землі гарячу душну вологу (*Гр. Тютюнник*). 3. Долина стає все вужча та вужча. Зелені гори піднімаються все вище та вище (*І. Нечуй-Левицький*).

93. Поясніть спосіб творення і правопис прислівників. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

По-українськи, пліч-о-пліч, небагато, *горілиць*, ліворуч, по-перше, удвоє, вгору, нишком-тишком, так-сяк, любо-дорого, по-вашому, тричі, коли-не-коли, де-не-де, заодно, вголос, натроє, вчетверо, по-українському, босоніж, *навпрошки*, рік у рік, час від часу, з дня на день, *натицесерце*, *доценту*.

94. Запишіть слова, знявши ризик.

Ні/звідки, з/діда/прадіда, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кінець/кінцем, де/таки, по/українському, у/трьох, по/за/вчора, до/не/давна, в/низ, до/дому, по/турецьки, з/далеку, на/показ, босо/ніж, на/осліп,

95. І. Спишіть, розкривши дужки. Поясніть написання прислівників.

— Всього/на/всього айстра?..

— Айстра, — ще раз стверджує Носаль. — Тільки не всього/на/всього, а дика айстра. Хіба цього мало?

Проте повністю зміст сказаного я осягнув на/багато пізніше. Було, виходиш узліссям багато/багато кілометрів, а на синій вогник айстри так і не нападеш. Бо людина нічого не зробила для збереження айстри дикої.

До/речі, наукова назва «айстра» в перекладі з грецької означає «зірка».

І з айстрами з/давна були пов'язані всякі повір'я. Батько ботаніки Теофраст писав: «Стверджують, що айстра допомагає в хорошій справі». Однак застерігає, що для цього викопувати рослину треба з коренем і обов'язково в/ночі, попередньо звівши над нею намет — так тільки зберігається її сила...

О/півночі айстри в саду розцвіли...

Умились росою, вінки одягли,

І стали рожевого ранку чекать,

І в райдугу барвів життя убирать...

Пригадуєте, в Олександра Олеся? (*За Є. Шморгуном*)

ІІ. Доберіть низку складних прикметників, які характеризують айстру.

96. Замість крапок поставте букви *н* чи *nn*. Обґрунтуйте свій вибір.

Навмис..о, мрій..о, страше..о, багря..о, див..о, зеле..о, стара..о, неказа..о, черво..о, незрівня..о, незмі..о, воста..є, солов'ї..о, порож..ьо.

Складіть і запишіть п'ять речень з цими прислівниками (на вибір).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

97. Спишіть, розкриваючи дужки й знімаючи ризик. Уставте пропущені букви. Обґрунтуйте вибір прийменника, пригадавши засоби милозвучності української мови.

Скажу одразу: кобзарі існували з не/запам..ятних часів. Скіл..ки є народ, стіл..ки є й співці (в,у) його надрах як в..разники його волі, прагнень, пошуків, поразок і п..р..мог. Вони можуть називатися по/різному: боянами, гусярами піснями, кобзарями, бардами бандуристами, проте суть їхня не/мінєт..ся. Це речники совісті етносу його віри (в,у) пр..йдешнє його історичного опт..мізму. А від/так хіба можна мисл..ти, що грядущі епохи залишать (в,у) м..нулому цілий духовний інст..тут творців нашого сумлі..я (і,й) сенс.. буття? (Олесь Бердник).

98. Складіть і запишіть п'ять речень із прийменниками, що пишуться з дефісом.

Поза, з-за, навколо, з-під, навкруги, поруч з, на випадок, із-за, з-поміж, на відміну від, заради, посеред, з-перед, що ж до, у разі, під час, з-понад, з-над.

99. І. Прочитайте. Чим зумовлені помилки у вживанні конструкцій іменника з прийменником? Перекажіть текст, добираючи власні приклади.

На адресу і за адресою

В українській мові досить поширені конструкції іменника в орудному відмінку з прийменником *за*, що вказують на обставинні відношення, спосіб дії: *за наказом, за планом, за прикладом, за звичаєм, за знаком* і т. ін. Напр.: «Всі запорожці *за* цим знаком поскидали свої шапки» (О. Довженко). Але ці самі відношення виражаються й *за* допомогою інших конструкцій. У багатьох газетах, радіо-й телепередачах помилкові з погляду синтаксичних норм вислови на зразок *за пропозицією, за нашою думкою* майже витіснили нормативні відповідники *на пропозицію, на нашу думку*.

Вислови *на адресу і за адресою* мають різне значення. Перший означає напрямок дії: «Листи надсилайте *на адресу*... По довідки звертайтеся *на адресу*...». Другий вказує місце, де відбувається дія: «Консультаційний пункт міститься (або розташований, але не знаходиться) *за адресою*; зустріч із народним депутатом відбудеться *за адресою*...». (О. Пономарів)

ІІ. Поясніть правильність уживання в мовленні однієї з конструкцій: *в Україні і на Україні, згідно з графіком і згідно графіка, із-за тебе і через тебе*.

Сполучник

100. І. Прочитайте текст. Визначте сполучники за будовою (прості, складні, складені); за значенням (сурядності — єднальні, протиставні, розділові); підрядності (часові, причинові, умовні, мети, порівняльні та інші).

Передусім він [Аристарх] мав на меті, щоби подорожні люди, хоч би яка випадала їм путь — далека чи близька, згадували добром його Таборище, де змогли

гарно перепочити і немов доторкнутися до української минувшини, вже повитої серпанком століть, відчутти й порівняти минуле з теперішнім, поцінувати народні традиції, збережені в пам'яті нащадків, ними не занедбані, а примножені. Свого вітряка і усе навколо нього ставили, зважаючи на культурний рівень сучасного громадянина, його естетичну вихованість, спитливе око. І не Аристархова в тім провина, коли загляне до вітряка якийсь невіглас і, крім буфетного шинку, нічого не побачить, не поцінує, — то вже його власна, а не Аристархова біда, бо все залежить від того, хто, як і на що дивиться... (В. Логвиненко).

II. Поясніть розділові знаки в тексті.

III. Висловіть власну думку щодо використання національної символіки, предметів побуту тощо в рекламі. Що таке *профанація*?

101. Заповніть таблицю. Наведіть приклади речень. За таблицею зробіть усне лінгвістичне повідомлення на тему «Сполучник в українській мові».

Групи сполучників

За службовою функцією	за функцією										за будовою						за вживанням		
	сурядності					підрядності											одиничні	повторювані	парні

102. I. Спишіть. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, сполучники підрядності — двома. Поясніть, чим вони розрізняються.

1. Думаю думу, а древо тривоги людської кроною й коренем в долю мою пророста (А. Кичинський). 2. В кар'єрі засвітилися ліхтарі, мов хтось гасав шалено угорі і збив копитами рясне сузір'я, що світить людям о нічній порі (М. Клименко). 3. А він — з листка й росинки вигляда. І суть його повінчана з землею, бо на землі колись, а не над нею свій «Сад пісень» шукав Сковорода (Г. Коваль). 4. Звичайне слово, але тепле, продовжує земне буття... (С. Горлач). 5. Він малював, щоб не розлучатися із тими, кого любив, щоб вижити духовно і фізично (З журналу). 6. Небо чорне. Ані місяця, ані зірок (В. Малик).

II. Визначте типи речень за будовою. Поясніть розділові знаки.

103. Спишіть, розкриваючи дужки й добираючи потрібний варіант сполучника і прийменника. Свій вибір обґрунтуйте.

(У,в)се життя людини минає-(у,в) боріннях мислі (і,й) духу, (у, в) сумнівах (і,й) ваганнях, (у,в) діяннях. Бо кожна людина невимірною (у,в) своїх прагненнях. Якщо людина розважлива серцем, тоді вона довкола себе сіє добро (і,й) любов. Якщо ж зла (і,й) заздрісна, тупа (і,й) захланна — довкола спустошуються душі людські, змовкає мудрість, торжествує холопство. (І,й) життя тоді обминає стежу правди (Р. Іванченко).

104. Складіть речення зі сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів. Поясніть відмінність у написанні.

Якщо — як що; якби — як би; зате — за те; проте — про те; щоб — що б; причому — при чому.

105. Випишіть із фразеологічного словника п'ять фразеологізмів, до складу яких входять сполучники *мов, немов, наче*. Яку роль вони виконують у фразеологізмах? Складіть з ними речення.

106. Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір сполучників за схемою: 1) сполучник для розбору; 2) службова функція; 3) група за значенням; 4) група за будовою; 5) група за вживанням; 6) написання.

1. Ідеш і йдеш собі, неначе вперше, й зупинишся здивовано, коли уздриш тополі, що на видноколі кудись на небо синє поросли... (*В. Підпалій*). 2. Ниви то котились поволі в долину, то підіймались на високі горби (*М. Коцюбинський*). 3. Люди не спали, проте довкола панувала нашорошена тиша (*Панас Мирний*). 4. Де ви бачили, щоб у школі не знайшлися свої бешкетники та забіяки. Хоч діти — як те солом'яне полум'я: не встигло загоріться, як уже й пригасає (*І. Цюпа*). 5. Дзвенять гаї, мов арфи, а день біжить, сміється (*О. Підсуха*). 6. Нема просто слова. Воно або прокляття, або поздоровлення, або краса, або біль, або труд, або квітка, або брехня, або олжа, або правда, або світ, або тьма (*Р. Гамзатов*).

107. Прочитайте афоризми і розкрийте їх зміст. Яку роль у них виконують сполучники? За одним з них (на вибір) напишіть невеликий твір-роздум.

1. Бути чи не. бути (*Шекспір*). 2. Караюсь, мучуся..., але не каюсь (*Т. Шевченко*). 3. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 4. Правильно щоб писати, навчатися треба мислити (*Горацій*). 5. Потрібно їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти (*Сократ*). 6. Не суди, і тебе не осудять (*Біблія*).

Частка

108. Прочитайте. Знайдіть у реченнях частки. Яку роль вони виконують: а) виражають смислові відтінки в реченні; б) вносять відтінки у значення слова; в) творять нові слова; г) творять форми слів?

1. Вогню, вогню! Надлюдської любові! Хай кров кипить у грудях молодих! 2. Чи не серце там ото упало у гарячу вечора долонь, що й у мене сонячним запалом вже не б'ється промінь біля скронь? (*З тв. О. Близька*). 3. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша... (*М. Зеров*). 4. Нехай мовчазний і сумний Вергілій тобі піде назустріч у степах... (*Ю. Клен*). 5. Мороз такий, аж річка горбить спину... (*В. Забаштанський*). 6. Нічого не треба, нічого не хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (*С. Пушкін*).

109. Спишіть, підкресліть частки. Яка їх роль у реченні? (Частка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм). Визначте розряд за значенням і вживанням. Поясніть написання часток.

1. Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава гнеться вгору крізь листя старе... (*В. Симоненко*). 2. Так сніг пішов, аж день осліп, та бачу я в надії добрій: той сніг — немов до неба сніп, колосся, схилене за обрій (*Д. Павличко*). 3. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*). 4. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (*В. Сосюра*). 5. Ні, я пройшов ці перевали, щоб люди на землі не горювали і світлим миром дихало життя (*Д. Луценко*). 6. Тебе поранили-таки! Сідай-но! Голову твою хоч хусткою я обів'ю

- (М. Бажан). 7. Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає (О. Гончар).
8. Нота мініється, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці проривається сміх, і обличчя аж яснішають (Ю. Яновський).

Запам'ятайте як пишуться частки!

I. Разом пишуться:

1) Частки *аби, де, съ, чи, що, як, ані, чим, ні*: *абикולי, якраз, деякий, хтось, щодня, якнайліпше, анітрохи, чимдуж*. Але: *поки що, дарма що, ледве що*.

2) Частки *би, б, же, ж, ось, он, то* у складі сполучників: *щоб, якби, немовбито, адже, отже, також*.

II. З дефісом пишуться частки: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -бо, -но, -то, -от, -таки, бозна-*: *будь-коли, бозна-хто, стій-бо, як-от, умів-таки, так-то*. Але: *хтозна в кого, будь у чому, все ж таки, хтозна й хто; **таки** вивчив; **таки** домігся свого*.

III. Окремо від інших самостійних слів пишуться частки: *же, ж, то, ось, он, хай, нехай, би, б, що то, що за, чи то*. Наприклад: 1. *Голос криниці — чого ж ти замовк?* (Л. Костенко). 2. *Що за золота у вас дитина* (А. Тесленко).

Частки *не, ні* пишуться окремо; разом пишуться, коли виступають префіксом у словах, які без *не, ні* не вживаються або утворюють нове слово, є частиною префікса *недо*: *нездужати, недочувати, недовір'я, нісенітниця, нікчема, ніхто*.

110. Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток.

Усе(таки), стій(бо), аби(в)чому, (таки)змогли, (ну)й, як(от), написав(же), знов(таки), узяв(би), дарма(що), пока-жінть(но), мов(би), ні(на)кому, (не)доцвів, довели(ж)таки, якось(то), навряд(чи)встигнуть, що(за)радість, хоча(б)прийшов, не(мов)би(то), (де)що, (будь)який, котрий(сь), хто(небудь), казна(що), (аби)чий, (хтозна)кого.

111. Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір часток за схемою: 1) частка для розбору; 2) група за роллю в слові, реченні; 3) написання.

1. Тільки в праці життя і краса (М. Рильський). 2. Маю серце широкєє — ні з ким поділитись (Т. Шевченко). 3. Сумління зрушить з місця навіть камінь (А. Листопад). 4. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (Нар. творчість). 5. Слово — то дивний витвір людини (І. Цюпа). 6. А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати (В. Чемерис).

112. I. Прочитайте вірш. Поясніть правопис часток. Яке смислове навантаження виражають частки *не, ані*?

Кобзарю, знаєш, нелегка епоха,
оцей двадцятий невгомонний вік.
Завихрень — безліч. Тиші — анітрохи.
А струсам різним утрачаєш лік.
Звичайні норми починають старіти,
тривожний пошук зводиться в закон,
коли стоїть історія на старті

перед ривком в космічний стадіон.
Вона грудьми на фініші розірве
Чумацький Шлях, мов стрічку золоту,
і, невагома, у блакитній прірві
відчує враз вагому самоту

Л. Костенко

II. Визначте відміну і групу (якщо є) усіх іменників у тексті.

113. Спишіть. Підкресліть слова на позначення службових частин мови. Назвіть їх.

1. Хвилюють лани золотії, здається без краю (*Л. Українка*). 2. Певне, це країна світла та злотистої блакиті (*Л. Українка*). 3. Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю! (*Л. Костенко*). 4. Кажуть, весна буде теплою (*В. Швець*). 5. Ну, словом, є чимало дивних див у цім саду (*М. Рильський*). 6. Безперечно, вам усе тут не знайоме, дивне (*О. Гончар*).

Вигук

114. Прочитайте. Знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови? Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. — О! Річка сховалась — була і нема: замурувала річку і зима (*А. Качан*).
2. Ой каштанове диво, ой каштанова врода — частка долі моєї, горда слава киян (*Д. Луценко*). 3. Ах, як не хочеться листу з дерева падати (*Остан Вишня*). 4. Гей, несуч фарби та пісні, гей, мандрую від хати до хати (*В. Бобинський*). 5. Зайшов у двір: «Добрий день, добрі люди!» (*І. Гончаренко*). 6. На добраніч вам, ниви й тобі, зозуле (*М. Коцюбинський*).

Вигуки — це незмінювані слова, що виражають почуття, емоції, різні волевиявлення та звуконаслідування: *Тс! Цитьте! Ах! Боже мій!* За структурою і походженням вигуки поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні). Непохідні складаються з одного звуку (*о! а! е!*), двох (*ох. 'ай. 'ой!*) і кількох звуків (*ага! ану! овва!*). **Похідні** утворилися від повнозначних слів і словосполучень: іменникові (*слава! Боже!*); дієслівні (*бач! цур!*); займенникові та прислівникові (*так, отак, тсс*), сполучень кількох слів (*лишенько моє! біда та й годі!*). Звуконаслідувальні слова становлять окрему групу: *гулі-гулі! дзень! н-но!* До вигуків належать слова привітання: *Добрий день! Добрий вечір! Доброго ранку! Доброго здоров'я!*

115. Прочитайте речення. Назвіть вигуки. Поясніть розділові знаки.

1. Здрастуй, земле улюблена, рідна, я прийшов уклонитись тобі (*І. Гончаренко*).
2. Ох, яка буря знялася на морі (*О. Іваненко*). 3. Гей, летім у світ орлиним летом! (*А. Волощук*). 4. Ну, поїхали! Ну, прощайте! Спасибі, що сказали! (*О. Вишня*). 5. О, яка пора привільна в теплім літеплі полів (*М. Масло*). 6. Гай-гай, який голос у його

сина (*М. Стельмах*). 7. Чом ворони: — Кар-кар-кар? — Чом летять, як на пожар? І сорока: — Скре-ке-ке! — Прилетіла. — Що таке? (*Д. Білоус*). 8. Агов! Де ви? Агов-гов-гов (*О. Вишня*).

116. Напишіть есе на основі поданого тексту. Вживайте вигуки.

Повінь

Того літа в горах бушували зливи. Розлились стрімкі гірські ріки. Вони змивали все на своєму шляху і несли свою здобич у Дністер...

Аж раптом хтось побачив білу пухнасту кішку, яка раз по раз перескакувала з одного боку дерев'яного корита на другий... Хтось якимось дивом зачепив корито гаком і витягнув на берег. І тут усі завмерли від здивування. На дні досить глибокого корита лежало переповите немовля! Воно не плакало, а широко розплющеними очима спостерігало за кицькою...

117. Складіть діалог на тему «Квіти України». Вживайте вигуки.

118. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть відмінність у написанні однозвучних слів.

1. Добре, що він зробиться письменником. І напише багато-багато книжок. І (про) те, що він сам знатиме, і (про) те, чого розпитається в старших людей (*Ю. Смолич*). 2. Напівтемрява й тиша панували на морі, (про) те почала здійснюватися хвиля (*М. Трублаїні*). 3. Солдатська шинеля, моя рятівниця, як друга, тебе не забуду ніколи. Беріг, бережу і завжди берегтиму (за) те, що так вірно служила солдату (*Д. Луценко*). 4. (За) те, коли святкуємо по врожаю багатому — усю Планету кличемо ми за столи побратані (*Б. Олійник*). 5. Як (би) земля щороку давала рясний урожай, усі на землі були б ситі (*Р. Гамзатов*). 6. Як (би) я тепер хотіла у мале човенце сісти (*Леся Українка*). 7. Будь таким, що (б) мати пишалася тобою (*В. Сухомлинський*). 8. Про що (б) ви не запитали, ми відповідь дамо (*З газети*). 9. Як (же) до тебе знову прилину, забудем лихо в тую годину. 10. Як (же) мені не радіти, як (же) мені не співати — знатні люди мої діти, я щаслива мати (*Нар. творчість*). 11. Як (що) хлопці не прийдуть цієї ночі, всупереч всім і всьому завтра проберуся в Керч. 12. «Що ви збираєтесь робити?» — «Як(що)? Попробуємо поборотися» (*З тв. Д. Міщенка*).

119. Проведіть стилістичний експеримент. Замініть сполучники синонімічними (де це можливо). Прокоментуйте зміни у змісті тексту.

Народні музичні інструменти

Нині важко встановити, які музичні інструменти виникли раніше, які пізніше. Хоча, на думку багатьох дослідників, найстарішими є ударні, а пізніше з'явилися духові й струнні.

В Україні маємо унікальну пам'ятку музичної культури, якій приблизно 20 тисяч років — цілий ансамбль із шести ударних інструментів досить складної форми, які виготовлені з кісток тварин та бивнів мамонта. Знайдені ці інструменти в с. Мізин на Чернігівщині, де проводились розкопки.

З давніх писемних пам'яток дізнаємося про бубни, труби, гуслі, сопелі, пищалі, свирілі, які були поширені в Київській Русі в дохристиянський період.

З поширенням християнства народні музики стали переслідуватися церковниками, проте не втрачали популярності в народі. На фресках Софії Київської

зображено цілий музичний ансамбль з одинадцяти осіб, у руках яких ми бачимо вісім музичних інструментів: орган, флейта, литаври, труби, лютня, ліра, дзвони та парні барабанчики. Більше 12 інструментів нараховано у музик запорозьких козаків. Найпоширенішими інструментами аж до XX століття були сопілка, трембіта, кобза, бандура, ліра, волинка, ріжок, цимбали.

Ріжок — невеличкий конічний інструмент, що виготовлявся з рогу тварини або дерева. Використовувався як пастухами, так і мисливцями. Цимбали — струнний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок. Кобза, бандура, ліра — це щипкові інструменти, які відомі в Україні ще з XV століття. (З журналу)

120. Складіть діалог «Сучасні музичні інструменти». Вживайте службові частини мови, а також, де можливо, вигук.

121. Прочитайте текст. Які смислові відтінки вносять частки в речення? Знайдіть просторічні слова. Яка їх роль у тексті?

— Скільки ж вам, діду, літ?

— Та хто зна! Чи сімдесят дев'ять, чи вісімдесят дев'ять? Хіба їх полічиш? Знаю, що дев'ять, а яких саме, уже й не скажу.

— І ото ви не побоялись, — один на трьох?

— Побоявся? Та, чоловіче Божий, війна — це ж моє рідне дело. Я ж увесь свій вік воювався з ... бабою. Лукерки моєї не знали? Хіба ж такі сраження були, як з отими поганцями на горищі! Та я їх, як щурят, подавив! А покійниця моя — хай царствує! — та вона б сама на дивізію з рогаčem пішла! На що ми з кумом — царство йому небесне! — було вдвох... та куди там!

Сидю, було, я під повіткою, зубці для грабель тешу, а вона вийде на ганок та як стрельне: «Свириде!» Вірите, сокира в мене в руках сама собі тільки — стриб! стриб! стриб! Як на теперішню техніку, так чиста тобі «катюша». З нею я так на-практикувався, що ніяка війна мені ані під шапку (*Остан Вишня*).

122. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Яку стилістичну роль відіграють у ньому вигукі? Які стилістичні засоби допомагають створити комічну ситуацію?

Дідів прогноз

— Діду! — звернувся до діда Тимоша Махтей Федотович. — Чималенько ви вже на світі прожили. Як, по-вашому, коли отак багато снігу напало, на врожай це чи не на врожай?

— Га? — на це йому дід Тиміш.

— На врожай чи не на врожай. Коли снігу багато? Снігу! Снігу! — кричить дідові в вухо Махтей Федотович.

— Снігу, каєте?

— Еге ж! Снігу!

— Снігу, каєте? На Покрову не було. Що не було, то не було!..

Нарешті Махтей Федотович за допомогою всіх присутніх розтлумачив дідові, що од нього треба.

— Ага! То ви б так і сказали! — кивнув головою дід Тиміш.

— Ну, то як, по-вашому, дідусю?

— Це на врожай! На врожай, на врожай! Бо я пам'ятаю, ще як покійний батько повернулися додому з-під генерала Скобелева, так такого снігу було! Ой, снігу ж було! Так, пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили, ох, і кавуни! Ще й ножиком до нього не доторкнешся, а він тільки — реп! І як жар!..

— Ну, спасибі вам, дідусю, за пораду! Велике спасибі! Стомилися, мабуть! Ну, ідіть з Богом!

— Ага-га! Піду! Де боком, а де й просто пройду! Бувайте! (*Остан Вишня*).

123. Доберіть невеликий текст-гумореску. Проаналізуйте його з погляду стилістичної ролі службових частин мови та вигуків. Зробіть висновки.

ПЕРЕКАЗ

1. Прослухайте текст.

ПРЕЛЮДІЯ ОСЕНІ

День за днем зелене вбрання лісів і ланів рябіє багряними і ліловими відтінками «бабиного літа». Як тільки пролетить легенький вітерець, листя кружляє в осінньому танці. Подує сильний вітер — і листочки вкриють землю різнокольоровим килимом, який приємно шарудить під ногами. В цей період в повітрі літає багато срібного павутиння.

21 вересня — день осіннього рівнодення. Тривалість дня і ночі зрівнялася. Тепер ніч почне помітно довшати, а день укорочуватися. Почастішають затяжні, немов крізь сито, дощі. Саме час за грибами в ліс вирушати.

Вересень — час заготівлі. Запасають горішки та жолуді непосидючі білочки. Ховають їх по одному у дуплах, під гілками. У вересні зникають земноводні, відлітають птахи. Маленькі птахи летять переважно вночі, а вдень відпочивають, шукають їжу. Великі птахи летять удень. Форма зграй — найрізноманітніша. Всім відомий журавлиний ключ. Качки летять косою лінією, гуси летять трикутником. Починається осіннє линяння зайця-русака, білки і бобра.

Людам осінь приносить щедрий урожай. У садах наливаються соком пізні яблука та груші. З полів фермери звозять картоплю, моркву, буряки. Збирають урожай соняшника та кукурудзи.

(Зі збірника «Дванадцять місяців»)

- Пригадайте, яку пору року називають «бабиним літом»?
- Назвіть осінні місяці українською мовою.
- Що нового ви дізналися з розповіді про зміни восени?
- Чи спостерігали /звертали ви увагу на осіннє павутиння в період «бабиного літа»?
- Спробуйте скласти вірш про осінь. За потреби можете скористатися поданими словами: золота, чарівна, осінь, просинь, листочки, місточки, садки, хатки, павучки, дощові, нові, сонечко, полечко. Не забувайте добирати рими, римовані слова.
- Назвіть пункти плану у тій послідовності, як розгортаються події у тексті. Перекажіть текст за складеним планом.

План

1. Зміна кольору листя.
2. Вересень — час заготівлі.

3. День осіннього рівнодення.
4. Ознаки початку осені.
5. Життя тварин восени.

Скласти **план** тексту означає розбити текст на окремі логічно завершені частини. Кожна частина може складатися з одного або кількох абзаців. До кожної частини слід дібрати заголовок, що є пунктом плану. План може складатися з розповідних, питальних та спонукальних речень.

2. І. Послухайте оповідання. Яка інформація була вам відома, а яка є новою?

МАЛИЙ МУЗИКА МОЦАРТ

Оповідання

Славетний німецький музикант Моцарт почав грати на фортепіано, ще будучи зовсім малим. Про його великий талант дійшла чутка аж до короля. Оповідано королеві, що малий Моцарт може заграє чималу річ (сонату) навіть тоді, як накрити клавир хусткою. Забажав король почути Моцарта.

— Приведіть мені, — каже, — того хлопця, коли він такий митець! Хочу його послухати.

Узяв Моцартовий батько свого сина-музиканта й повів у будинок до короля. Приведено їх у велику світлицю; вийшов король, зібралися й усі його прибічники. Тоді привели Моцарта до фортепіано, накрили клавир хусткою й сказали грати.

Моцарт грає, усі дивуються та хвалять... Потім король і каже:

— Ну, грай іще що-небудь, уже без хустки. Я чув, що ти там із своєї 38бачивши38з38 компонуєш!

Король слухав, а потім щось таке почав 38бачивши38з своїми прибічниками; пішла розмова, далі вже й сміх чути — щось там 38бачивш розповідали...

Малий музикант тоді, 38 бачивши, що на грані його вже не зважають, як схопитися зі стільчика, як грюкне накривою від фортепіано, — та й побіг із світлиці. За ним погнався батько та дехто з інших, і кажуть йому:

— Що це ти? Як же можна так поводитись у королівській господі? Не скінчив, не вклонився королеві, не подякував за ласку.

— За яку ласку? — каже малий Моцарт. — За те, що король просив мене грати, а потім не слухав? Це теж зневага для мене! Коли просив, повинен слухати!

— Але ж то король! — кажуть хлопцеві.

— То що! — каже музикант. — Королів багато, а Моцарт-музикант — один!

Минув час. Моцарт виріс і став славетним музикою по всіх краях. Приїхав він раз у свою столицю давати концерт. Ох, так-то вже пильно слухали його вся громада присутня та король зі своїм товариством.

Олена Пчілка

II. Перекажіть оповідання. Самостійно напишіть переказ.

КРИВИЙ РІГ

Давно це було, коли гриміла по Україні слава про Січ Запорозьку... На схилі літ хоробрий козак Ріг побудував для себе оселю якраз на тому місці, де Інгулець та Саксагань зливаються. Став потихеньку господарювати. І хто не їхав мимо, завертав до старого Рога. А оскільки в боях позбувся козак правого ока, прозвали його в народі Кривим. Бувало, повертались чумаки з Криму: «А чи не заїхати нам до Кривого Рога, чи далі поїхати?» Поважали чумаки Рога за гостинність, чуйність, відвертість, а ще за цікаві розповіді. Йшли роки, навколо хати козака почали з'являтися інші оселі. Згодом тут виросло село. Вже і козака Рога не стало, а назва так і лишилася — Кривий Ріг.

(Нар. творчість)

ЛЬВІВ

Один князь поїхав на лови. Він полював цілий день, а увечері став на спочинок разом зі своїм почтом біля підніжжя високої гори. Аж підходить до вогнища старець і каже: — Недобре місце ти вибрав, князю. Ця гора називається горою Лева. У ній є печера, а в тій печері живе величезний лев-людоджер. Щоночі він виходить з печери і йде на пошуки поживи. Багато людей загинуло, і зрештою люди пішли з цих місць. А цієї ночі леву не доведеться далеко ходити на лови, якщо ти не втечеш звідси. Рятуй своє життя, князю.

— Мисливець не тікає від дичини, а полює на неї, — спокійно відказав князь.

— Якщо визволиш цей край від людоджера, люди повік-віки будуть вдячні тобі — вклонившись, відповів старець і пішов.

Коли настала ніч, князь не ліг спати. З мечем у руках він чатував біля печери. І от наче грім гримнув вдалині — це заревів лев, що прокинувся голодний та лютий.

Коли голова чудовиська показалася у отворі печери, князь змахнув мечем і щосили опустив його на могутню шию звіра. Від лев'ячого реву здригнулися гори, і мертвий звір гримнувся на землю.

На честь своєї перемоги князь взяв собі ім'я Лев, а зображення звіра помістив на своєму гербі. На сусідній горі, ще вищій від гори Лева, князь Лев збудував замок.

Невдовзі біля підніжжя цієї гори почали селитися люди, сподіваючись на захист могутнього князя Лева від ворогів. Тож місто, що незабаром тут постало, почали називати Львовом.

• Знайдіть на карті України названі у легенді міста. Як у легендах пояснюється походження назв цих міст?

• Дізнайтеся про походження назви того населеного пункту, у якому ви проживаєте. Розкажіть про це у класі.

ДВОЄ ЖАДІБНИХ ВЕДМЕЖАТ

Угорська казка

У старої ведмедиці було двоє синів. Коли ведмежата повиростали, вирішили вони піти по світу шукати щастя.

Пішли ведмежата до матері і попрощалися з нею.

Обійняла стара ведмедиця синів і наказала їм ніколи не розлучатися.

Пообіцяли ведмежата виконати материне веління і вирушили в далеку дорогу.

Йшли вони, йшли. І день йшли, і другий йшли. Нарешті весь харч вони з'їли.

— Ох, братику, до чого ж мені їсти хочеться! — поскаржився менший.

— А мені ще більше! — засмучено похитав головою старший.

Отак вони все йшли та йшли, доки не натрапили на велику круглу головку сиру. Спершу хотіли поділити її порівну, але не зуміли.

Такі вже пожадливі були: кожне боялося, що йому припаде менше.

Сперечалися вони, лаялися, ричали, коли раптом підійшла до них лисиця.

— Про що це ви сперечаєтеся, молодята? — спитала крутійка.

Ведмежата розповіли лисиці про свою біду.

— Та яка ж це біда! — сказала лисиця. — Я поділю вам сир порівну.

Лисичка взяла сир і розломилла його надвоє, але так, що один шматок був більший.

Ведмежата враз закричали:

— Цей більший!

Лисиця заспокоїла їх:

— Тихше, молодята! І ця біда — не біда.

Вона відкусила добрий шмат від більшого кружальця і проковтнула його.

Тепер більшим став менший шматок.

— І так не однаково! — занепокоїлися ведмежата.

Лисиця подивилася на них докірливо.

— Та чого там! — сказала вона. — Я сама знаю, що роблю!

І вона відкусила від більшого кружальця здоровенний шматок. Тепер більший шматок став меншим.

— І так не однаково! — стривожено вигукнули ведмежата.

— Ще трошечки — і буде порівну! — сказала лисиця і проковтнула смачний сир.

Отак тривав поділ. Ведмежата лише чорними носами поводили туди-сюди, туди-сюди — від більшого до меншого, від меншого до більшого шматка.

Поки лисиця не наїлась, вона все ділила і ділила.

А на той час, коли обидва шматки стали однаковими, ведмежатам вже й їсти нічого було: якихось дві дрібочки сиру лишилося!

— Ну що ж, — сказала лисиця, — хоч і небагато, зате порівну! Їжте на здоров'я, ведмежата! — засміялася вона і, помахавши хвостом, зникла.

Отаке трапляється з тими, хто буває занадто жадібним.

ЖАЙВОРОН І ВОВК

Польська казка

Намостив жайворон гніздечко в лісі. Прийшов кріт і хотів зруйнувати гніздечко. Жайворон літав навколо, пищав і просив, щоб кріт не чіпав його хатки, бо тоді малі пташенята загинуть. Де не взявся вовк. Послухав, як пищить жайворон, і питає:

— Чого це ти так пищиш? Може, з голоду? Бо я цілісінький день бігаю, виглядаю хоч якесь зайченятко, а знайти нічого не можу. Мені аж в очах темно від голоду.

А жайворон йому:

— Я не з голоду пишу, а тому, що кріт хоче моє гніздечко зруйнувати.

Вовк і каже:

— Я тобі допоможу, тільки нагодуй мене.

— Добре! — згодився жайворон.

Вовк підповз до гніздечка й став чатувати на крота. Тільки кріт визирнув, вовк його схопив.

Ну, більше тобі нема чого боятися, — каже він жайворонові, — але пам'ятай, що ти обіцяв мене нагодувати.

Жайворон полетівна село, а вовк побіг слідом за ним.

В одній хаті саме справляли весілля. Жайворон сів на вікно й заглядає в хату, а вовк став на задні лапи й собі дивиться в шибку. В хаті якраз носили страви на стіл.

— Я полечу в хату, а ти стій біля вікна, — каже жайворон.

Жайворон пурхнув у двері й закружляв похаті. Всі гості посхоплювались — та за ним. Бігають, а спіймати ніяк не можуть.

Жайворон полетів на кухню; всі побігли за ним. Тоді вовк стрибнув у вікно і давав хапати, що там на столі стояло. А жайворон шугнув у комин і вилетів на подвір'я.

— Оце я наївся! — хвалиться вовк. — Добре було б ще й розважитись.

— Ходімо за мною, буде тобі й розвага.

Полетів жайворон на тік. А там батько з сином молотять хліб.

— Дивися! — пискнув жайворон і сів батькові на шапку.

— Ой, тату, не ворухіться! — загукав син. — У вас пташка на голові!

Як махнув рукою, щоб спіймати жайворона, так і збив з батька шапку.

Батько аж похитнувся, замалим і сам не впав на землю.

А вовк у куцах регоче та по землі качається.

Аж тут люди побачили вовка та за ним. Біжить вовк і кульгає. Трохи його не спіймали; насилу втік.

Прибіг у ліс і мерщій заховався під корчі.

— Хай йому грець, — каже, — з такою розвагою!

СЛОВНИКОВИЙ ДИКТАНТ

* * *

Сім'я, буряк, бур'ян, приїхати, возз'єднання, деякий, з'їзд, люблю, явір, майбутнє, Києва, ситнє, синього, п'єса, дебют, єдність.

* * *

В'яз, м'ята, матір'ю, Лук'ян, солов'ї, серп, ніч, піч, мільярд, кінчик, лікар, верб'я, свято, їдалень, близенько, сьогодні.

* * *

Козацький, хортицький, дніпровський, запорозький, Великий Луг, християнські, Корсунський, Канівський, Черкаський, Білоцерківський, Переяславський (полка), турські, татарські (завойовники), Кам'янська, Олешківська, Підпіленська (Січ).

* * *

I. Ніхто, ніякий, абиякий, дехто, дещо, деякий, хтось, щось, абихто, абищо, будь-який, казна-хто, хтозна-що, хто-небудь.

II. Будь з ким, хто зна з чим, до кого, ні з ким, ні до кого, ні в якому, ні на чому, де з ким, на декому, де на кому.

* * *

Проект, об'єкт, фое, гіпермаркет, пів аркуша, півострів, пів ями, південь, рум'яний, компакт-диск, стоп'ятдесятиріччя, сторіччя, напівфабрикат, супермодний, топменеджер, віцепрезидент.

* * *

Мікрохвилі, піваркуш, пів яблука, піар-кампанія, фітнес-клуб, півзахисник, пів години, півогірка, плєєр, флаєр, віцеконсул, траєкторія, конвєєр, ультрамодний, мультимільйонєр, ексчемпіон.

* * *

Мінісукня, ексміністр, преміумклас, віцепрем'єр, півострів, ексміністр, пів міста, пів острова, архімільйонєр, архіскладний інформцентр, Кабмін.

* * *

Ширина, криниця, читати, вересень, чекаю, тривога, паличка, печиво, хвилювання, лимон, диктант.

КОНТРОЛЬНИЙ ДИКТАНТ

Весна на Поділлі

Нас оточувала велична, премудра природа. Ми зростали під її могутнім чаром. Батько вчив нас змалку любити й пізнавати її. Наставала весна. Ліс починав шуміти якимось неспокійно. Таємничий гомін ішов день і ніч. Від нього ставало неспокійно на душі і на серці. Сніг танув, зникав поволі. Ми вперше після зими виходили в ліс.

Пробивалася перша травиця; проліски витикались з-під снігу. Дереву вкривались ніжним перволистом... Десь високо на стовбурі велетня-береста постукував дятел-клюй-дерево. Ми прикладали вуха до стовбура й слухали. Потім бігли лісом, кричали, співали, обіймали дерева, качались по траві й квітці. Сприймали весну так само, як птиці і звірі.

(За Г. Журбою)

99 слів

Осінній вечір

Сіло за гору сонечко. Навколо тихо-тихо. Коли це з-за лісу лунає тривожний крик: курли, курли... Високо в небі летить табун лебедів. Чого кричать так тривожно?

Здається, вони щось забирають із рідної землі. Пригадалась мені казка, що її розповідала бабуса: коли відлітають лебеді, вони своїми крильми сіють на землі печаль. Я вдивляюся в табун, що летить. На тонких лебединих крилах грають пурпурові відблиски вечірньої заграви. Хіба печаль пурпурова? Вона ж лазурова, буз-кова, як високі могили в степу.

— А коли повертаються лебеді, що вони сіють крильми?

(В. Сухомлинський)

89 слів

Як пташки знають, куди їм летіти?

Більшість учених вважала, що птахи летять за сонцем і зірками. Дехто думає, що молоді птахи летять за старшими. Але виявляється, що це не так. У зозуль, наприклад, старші птахи летять окремо від молодих. Батьки-лелеки вирушають у політ раніше за молодих. Отже, птахи, з'являючись на світ, уже знають, куди вони мають летіти з настанням холоду й за яким маршрутом; коли потрібно вирушати в дорогу; щоб подолати важкий переліт, потрібно «нагуляти жир». Є такі птахи, які можуть долати відстань 8000 км без жодної зупинки.

З дитячої енциклопедії

82 слова

Святвечір

Ланцюжок веселих і дзвінких зимових свят відкриває Різдво. Святкування Різдва починалося напередодні — у Святвечір, різдвяне надвечір'я.

Господарка готувала лише пісні страви. Не рахуючи хліба, їх, за кількістю місяців, мало бути дванадцять. Найважливіші обрядові страви: кутя — пшенична каша з медом, і узвар густий солодкий компот із сушених фруктів.

Перед вечерею діти залазили під стіл і кричали: «Кво, кво, кво! Завтра в нас Різдво!» Батько ставив горщик з кутею у куток і вигукував: «Іди, кутя, на покуть, а узвар на базар!» Перед тим, як приступити до вечері, господар надбирав трохи куті в ложку і підкидав її вгору. По зернах, що приклеювалися до стелі, родина гадала про майбутній врожай...

(За В. Супрунєнком)

106 слів

Дуб під вікном

Молодий лісник побудував у лісі велику кам'яну хату і посадив дуба під вікном.

Минали роки, виростали у лісника діти, розростався дубок, старів лісник.

І ось через багато літ, коли лісник став дідусем, дуб розрісся так, що заступив вікно. Стало темно в кімнаті, а в ній жила красуня — лісникова внучка.

— Зрубай дуба, дідусю, — просить онучка, — темно в кімнаті.

— Завтра вранці почнемо... — відповів дідусь. Настав ранок. Покликав дідусь трьох синів і дев'ятьох онуків, покликав онучку-красуню й сказав:

— Будемо хату переносити в інше місце.

І пішов з лопатою копати рівчак під фундамент. За ним пішли три сини, дев'ять онуків і красуня-внучка.

(В. Сухомлинський)

98 слів

ВИБІРКОВИЙ ДИКТАНТ

Виписати слова з часткою *не* та з префіксом *не-*.

Сади цвітуть

Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось виструнчились у весняному вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилиєшся.

Радість і для невтомних трудівниць-бджіл. Вони не- квапно збирають нектар. Це перший весняний взяток.

А на землі сила-силенна вже справжніх весняних квітів. Недаром же цей місяць зветься квітень.

(О. Копиленко)

Лисичка та горобець

Словацька казка

Лисичка — то хитра штука. Іде вона раз біля куща, аж бачить — сидить горобець на гілці. Вона стала під кущем та й каже:

— Друже милий, коли вітер дме тобі з лівого боку, під яке крило ти голову ховаєш?

Він їй одказує:

— Коли вітер дме мені з лівого боку, я ховаю голову під праве крило.

Лисичка прикинулася, що не розуміє.

— Щось я мало з того второпала. Ану ж покажи мені, як ти це робиш.

Горобець сховав голівку під крило, а лисиця хап його — та й з'їла.

Як синичка будить мене

Щойно посвітлішає за вікном, прилітає маленька жовтогруда пташка. То — синичка. Шапочка в неї **чорно-оксамитова**, щічки білі. На зеленкуваті-сірих крильцях кожна пір'їнка ніби пензликом намальована. Синичка стукає гострим дзьобиком у заплакану шибку. Заглядає агатовим оченятком у кімнату.

Розвиднюється, я піднімаюся з ліжка, виношу шматочок несоленого сала. Синичка дзьобає сало й співає «пінь-пінь». Це вона говорить: «Дякую, завтра вранці я знову прилечу».

За В. Сухомлинським

ДОДАТОК

ТЕКСТИ ДЛЯ НАПИСАННЯ ДИКТАНТІВ

СЛОВО І НАРОД

Слово не значок, не символ — це вогонь.

Наша мовна традиція сягає далеких, докнижних часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення, було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель.

Українському слову, охрещеному і вогнем у визвольних війнах, здавалось, не страшні ніякі тернисті шляхи попереду.

Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що воно — велике слово великого народу.

Допоки в народі залишається його мова, внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу.

Україна проголошена суверенною державою. То чи може бути суверенна держава без державної мови?

(За Б. Харчуком)

98 слів

СВЯТО ІВАНА КУПАЛА

Свято Купала — одне з найпоетичніших давніх народних свят.

На Слобожанщині святкування Івана Купала розпочинається ввечері. Коли вже стемніє, дівчата й хлопці сходяться десь над річкою, подалі від оселі, розводять вогонь. Дівчата кладуть собі на голови вінки. Сплетені з польових та городніх квітів: із сокирок, барвінку, нагідок та дикої ружі.

Хлопці рубають молоде деревце чорноклену. Дівчата надівають на чорноклен свої вінки й несуть його на заздалегідь вибране місце, де втикають у землю, а вінки знову кладуть собі на голови. Через вогонь перестрибують парами: хлопець із дівчиною. Беруться за руки й стрибають.

Прийшовши додому, дівчата знімають свої вінки й кидають їх через голову на дах хати або зберігають на горищі, вірячи, що зілля, з якого сплетений вінок, має цілющу силу. *(З газети)*

118 слів

ВЕЧІР НАД ОЗЕРОМ

Вечір. Ми любимо його за неповторну красу, за тишу, за спокій. Золоте сонце, намилювавшись своєю чарівною вродою в тихій воді Лебединого озера, повільно опускає повіки. Отак і живуть у дружбі сонце і Лебедине озеро, що на Прикарпатті.

А звідкіль така казкова назва? Ось яку легенду розповіли нам місцеві жителі.

...Було це в сиву давнину. Жила в тих краях дівчина, і була вона така гарна, хоч з лица воду пий. Кохала вона одного хлопця. А зустрічались вони біля озера. Аж ось одного разу пішов хлопець у гори й не повернувся.

Одного разу дівчині здалося, що з дна озера її кличе милий. Зайшла вона у озеро, і поглинула дівчину вода. Цілу ніч шукали її односельчани, а на ранок прийшли до озера і побачили там двох лебедів. Вони були такі гарні, що люди впізнали в них хлопця і дівчину. З того часу і називають те озеро Лебединим. (З календаря).

144 слова

ВЕРБА

Верба — один із символів України. Скажеш тільки одне слово — Україна — і в уяві постає тополя, хрущі над вишнями, калина в лузі, верба край долини. Кому доводилося подорожувати Дніпром, той не міг не помітити розкішні вербові зарості на берегах нашої найпотужнішої річки. Верби, як незрадлива сторожа, охороняють плесо сивого Дніпра. Близько п'ятсот видів верб ростуть на нашій планеті. Тридцять — в Україні. Раніше ними обсаджували дороги й городи, ставки й береги.

Окрім краси, що хвилює людське серце, верба нам дає багато користі. Вона ніби позначка води на земній карті. Тому й криниці копають під вербою, бо на сухому місці це дерево наколи не ростиме. Вербовий дух люблять бджоли. Високо цінуються вулики із вербових дощок.

Вербова деревина здавна використовується для виготовлення національних музичних інструментів: кобзи, бандури. З неї виробляють меблі, човни, дерев'яні ложки.

Верба — дерево цілюще. З її кори, смоли, гілок виготовляють ліки.

(В. Щербина)
140 слів

НЕБО МОЄЇ УКРАЇНИ

Небо моєї України... воно синє, чисте, аж душа в радощах співає. Сонце, те невстпує джерело всього живого, зігріває своїм блискучим промінням усю землю, наповнює радощами всіх — від людини до малюсінької комашки — усіх, хто живе на землі й живиться її материнськими соками.

Під небом завис, мов цяточка, жайворонок і виспіває свою одноманітну, але таку гарну пісеньку. А ще вище орел кружляє, великими крилами зрідка змахує, мов човен по спокійних хвилях моря пливе.

Здалеку чути крукання журавлів. Попереду найсильніший могутніми й дужими крилами розтинає повітря.

За ним летять двоє, а за кожним із них — два шнурочки, мов ластів'ячий хвіст.

(А. Чайковський)
97 слів

УРОЧИСТА ПІСНЯ

Ніколи ще, відтоді як стоїть і квітне Україна, Київ не бачив такої урочистої зустрічі, яку влаштували Сагайдачному й козакам після повернення з морського походу.

Увесь Київ зійшовся на берег Дніпра, туди, де пристало запорозьке військо, що підпливло до міста на своїх переможних чайках. На схилах Дніпра, на ближчих до Софіївського собору вулицях, на дахах будинків — скрізь було повно народу.

Сагайдачний з гетьманською булавою в руці ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок.

Козаки вишукувались у ряди і йшли на гору за гетьманом, а попереду них — отамани й стяги. Козаки виступили гордо, браво. Вони були мужні і незалежні!

(За Д. Мордовцем)

103 слова

РОКСОЛАНА

Ім'я цієї жінки оповите легендами. Ми щось чули про неї, щось читали. Але варто зізнатися, що такі знаємо дуже мало. Роксолана, дружина, турецького султана, рудокоса невеличка полоняночка — мов та руденька білочка із рогатинських лісів. Настя Лісовська — донька збіднілого шляхтича, який був священиком у тому ж місті Рогатині...

Хіба не диво, що ця дівчинка виявила такі глибокі знання багатьох іноземних мов, знала звичаї європейських творів, кохалась і розумілась на архітектурі, науці, писала пречудові вірші! Багато чеснот цієї незвичайної жінки можна було б назвати. Але треба згадати головне — це чотири десятиліття, протягом яких нога турецького воїна не точила землі України.

(За Л. Селіна)

98 слів

ВЕЧІР

Нехай таки буде вечір. Не з примхи.

Може, з того, що вечірні дороги завжди короткі, бо вони повертають нас додому, бо вечірня дорога — це завжди повернення. З вечора видно прожитий день. З вечора видно — поразка цей день чи перемога. Увечері ми завжди вільніші у своїх думках.

Увечері нас намислюють наші батьки, увечері вони завжди чекають нас додому, на якій недосяжній відстані від них ми б не були.

(В. Яворівський)

67 слів

«РІДНЕ ПОЛЕ» КАТЕРИНИ БЛОКУР

Усеньке літо малювала Катерина Білокур картину «Рідне поле». А літечко 1949 року було рівне й тепле: перед вікнами не цвіли — буяли пишні квіти!

Де знаходить природа такі розмаїті барви, що їх не відтворити точно жодною фарбою, жодним пензлем! На її малюнках квіти вражали своїми дивовижними формами, багатством барв.

Так хотілося змалювати всю Україну. Усю землю! Коли виходила на край села й озирала рівнину, ще більше тужила: як такий простір умістити в маленькому прямокутнику полотна?

Художниця завжди малювала обмежені у просторі куточки города, квітника, саду. Тим часом малювала своє улюблене суцвіття — весняні, літні й осінні квіти в одному нероздільному вінку.

(За Д. Степовиком)
99 слів

ЖОРЖИНИ

Катерина Білокур могла працювати над однією квіткою так довго, поки та не одцвітала. День за днем, пелюсточку за пелюсточкою вимальовувала шість червоних жоржин біля плетеного тину. Вона вирізнила їх з-поміж інших квітів, наблизила до глядача.

Ще коли змальовувала весняні квіти, залишила для жоржин осібне місце — у правій частині картини «Цар-колос», нижче від троянд. Бо жоржини найкращі наприкінці літа і напочатку осені. Працюючи над картиною, художниця доглядала один куц жоржин, чекаючи, поки розпустяться всі квіти. Як почала малювати жоржини, то троянди й інші квіти вже опали, але на її картині вони милували зір свою первозданною красою.

Шість жоржин, малювала три тижні — по дві квітки щотижня.

Куц був готовий. Трохи нижче від нього намалювала клаптик плетеного тину. Сухі сіро-коричневі лозини відтінили свіжу зелень, внісши у композицію відчуття простору.

(За Д. Степовиком)
127 слів

ЛЕСЯ

Леся підійшла до бюро й усміхнулася, згадавши милого дядька Михайла Драгоманова. Вона збиралася написати йому чергового листа, проте думки дівчини витали далеко.

Леся згадала, якою дівчинкою вона була: у чотири з хвостиком років вже читала книжки, любила співати. У п'ять років батьки подарували їй фортепіано, на якому швидко вивчилася грати й навіть самостійно складала музичні твори. Пригадала, як років у шість захопилася шиттям і вишиванням та подарувала татові власноруч вишиту сорочку.

Улітку того ж 1876 року, сталася подія, яка закарбувалася в душі і спогадах маленької Лесі на все життя. Вона з братом Михайлом відпочивала в селі Жабориці. Поліські казки, пісні, повір'я та звичаї зачарували Лесю. Все життя вона згадувала ті дитячі враження. Неймовірна краса і таємничість тамтешнього озера. Мабуть, з його легенд і народилася через багато років «Лісова пісня».

(За О. Ільченком)
129 слів

ІСТОРІЯ ПІСНІ

Творчість знаменитого композитора Ігоря Шамо вирізняється яскравою образністю, ліричністю та мелодійністю. Цілий цикл пісень маестро присвятив своєму

рідному місту, а найголовніша з них — «Як тебе не любити, Києве мій» на слова Дмитра Луценка. Композиція вперше прозвучала 27 травня 1962 року.

Пісню про Київ попросили написати до святкування Дня Києва. Музику Ігор Наумович написав за одну ніч, а вірші до пісні Дмитро Омелянович складав майже місяць. За спогадами дружини поета, знамениті рядки «Як тебе не любити, Києве мій» Дмитро Луценко довго не міг придумати. Та якось під час прогулянки містом почув, як один хлопець сказав дівчині: «Як тебе не любити!». А Дмитро Омелянович додав: «Києве мій». Так народилася легендарна пісня.

Після дебюту пісня здобула народне визнання, а 2014 року стала гімном нашої столиці.

(За А. Антоненко)

123 слова

МИСТЕЦТВО РОЗМОВИ

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки.

Ніколи не вдавайте, ніби знаєте більше, ніж це є насправді. Жодна справді розумна людина ніколи не боїться сказати: «Я не знаю».

Люди, які говорять надто легко, дуже часто говорять надміру багато, а часом і необачно. Балакуни, що мають надто живу уяву, нерідко не викликають довіри у слухачів.

У спілкуванні найкращою є золота середина. Не будьте ні надто мовчазним, ні надміру балакучим. Знайте, коли треба вислухати інших, але знайте також, коли слід самому підтримати розмову.

Намагайтесь не повторюватись — ні переказуючи одну історію кілька разів. Більшість речей цікаві тільки тоді, коли про них розповідають стисло і один раз.

(Емілія Поуст)

104 слова

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Богданець-Білокаленко Наталія Іванівна

Караман Станіслав Олександрович

**Навчальна текстотека з української мови для
учнів 5–6 класів закладів загальної середньої
освіти з навчанням мовами національних меншин**

хрестоматія

Електронне видання

Обсяг вид. 3,0 авт. арк.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. Олександра Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua